

מאיירס - ג'זינט - מכון ברזקדייל
MYERS - JDC - BROOKDALE INSTITUTE
مایرس - جوینت - معهد بروکدیل

מרכז אנגלברג לילדים ולנוער

**הערכת התכנית הניסיונית
לשיתוף ילדים בהליכים משפטיים
הנוגעים להם בבתי משפט לענייני משפחה**

יואה שורק ♦ דורי ריבקין

המחקר בוצע ביוזמת אשלים ומומן בסיועה

דוח מחקר

דמ-559-10

**הערכת התכנית הניסיונית
לשיתוף ילדים בהליכים משפטיים הנוגעים להם
בבתי משפט לענייני משפחה**

דורי ריבקין

יואה שורק

המחקר בוצע ביוזמת אשלים ומומן בסיועה

מארס, 2010

ירושלים

אדר, תש"ע

מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל
מרכז אנגלברג לילדים ולנוער
ת"ד 3886
ירושלים 91037

טלפון : 02-6557400
פקס : 02-5612391

כתובת האינטרנט : www.jdc.org.il/brookdale

פרסומים נוספים של מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל בנושא

ריבקין, ד' ; סבו לאל, ר'. 2009. **מרכז הגנה לילדים ונוער בירושלים: שירות חדשני לשיפור הטיפול הראשוני בילדים נפגעי עברה - דוח הערכה**. דמ-09-528.

בן-רבי, ד' ; עמיאל, ש' ; כהן-נבות, מ' ; דולב, ט' ; כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ' ; ריבקין, ד'. (עורכות). 2008. **עשור ל"אשלים": פעילות, הישגים ואתגרים לעתיד**. אשלים, UJA פדרציית ניו-יורק, משרד הרווחה והשירותים החברתיים בשיתוף עם מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.

דולב, ט' ; סבו לאל, ר' ; בן-רבי, ד'. 2008. **פקידי הסעד לחוק הנוער בישראל: תפקידים, דרכי פעולה ואתגרים**. דמ-08-512.

ריבקין, ד' ; שמעיה ידגר, ס'. 2007. **הערכת תכנית ק.ד.מ. - קבוצות דיון משפחתיות לנוער עוברי חוק**. דמ-07-491.

דולב, ט' ; בנבנישתי, ר' ; טימר, א'. 2001. **ועדות החלטה בישראל: ארגון, תהליכי עבודתן ותוצאותיהן - דוח מסכם**. דמ-01-382.

דולב, ט' ; בן רבי, ד' ; אלמוג, ש' ; בנדור, א'. 2001. **דוח ישראל על יישום האמנה בדבר זכויות הילד**. מדינת ישראל, משרד המשפטים ומשרד החוץ הוגש לוועדת האו"ם לזכויות הילד. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל - המרכז לילדים ולנוער ובית הספר למשפטים, אוניברסיטת חיפה.

בן-רבי, ד' ; שמעיה ידגר, ס'. 2000. **יחידות הסיוע ליד בתי המשפט לענייני משפחה - מחקר הערכה**. דמ-00-367.

להזמנת פרסומים נוספים ניתן לפנות למאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ת"ד 3886, גבעת הג'וינט, ירושלים 91037, טל': 02-6557400, פקס: 02-5612391, דואר אלקטרוני: brook@jdc.org.il
ניתן לעיין בפרסומים אלה גם באתר המכון: www.jdc.org.il/brookdale

תמצית מחקר

1. מבוא

בשנת 1991 אשררה מדינת ישראל את האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד. אחד מעקרונות היסוד באמנה זו הוא סעיף 12, לפיו, זכותם של ילדים להביע את דעתם בהחלטות הנוגעות להם ושדעותיהם יקבלו משקל ראוי על-פי גילם והתפתחותם. במסגרת התחייבות ישראל ליישום האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד בחקיקה, הוקמה ועדה בראשות השופטת סביונה רוטלוי לבדיקת עקרונות היסוד בתחום הילד והמשפט, שכללה מספר ועדות משנה בתחומים שונים. אחת ההמלצות של ועדת המשנה בתחום הילד ומשפחתו הייתה לפעול לחקיקת חוק להשתתפותם של ילדים בהליכים משפטיים הנוגעים להם בבתי משפט לענייני משפחה. בגלל חשיבות הנושא ורגישותו, הומלץ להפעיל תכנית ניסיונית שתלווה במחקר הערכה.

הנהלת בתי המשפט במשרד המשפטים, יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה במשרד הרווחה ואשלים הפעילו תכנית ניסיונית למשך שלוש שנים, אשר החלה לפעול ביוני 2006 בבתי המשפט לענייני משפחה בירושלים ובחיפה. במסגרת התכנית הניסיונית הוקמו ביחידות הסיוע שליד בתי משפט אלה מחלקות לשיתוף ילדים (להלן מש"י). עובדות מחלקות השיתוף (להלן עובדות מש"י) שפעלו במסגרתן הן עובדות סוציאליות ביחידת הסיוע אשר התמחו בניהול תהליך השתתפותם של הילדים. בנוסף, בכל מחלקה לשיתוף עבד גם פסיכולוג.

במסגרת התכנית הניסיונית, עובדות מש"י מסמנות תיקים רלוונטיים להזמנת ילדים להשתתף בהליכים משפטיים הנוגעים להם בבתי משפט לענייני משפחה (להלן השתתפות), דהיינו תיקים הכוללים התדיינות בעניינם של ילדים בני 6-18, בנושאי משמורת, הסדרי ראייה, הגירה וחינוך. שופטי בית המשפט לענייני משפחה מחליטים האם להפנות את התיקים הרלוונטיים למחלקת השיתוף לצורך הזמנת הילדים להשתתפות ומתי להפנות תיקים אלה. ההורים והילד מקבלים בדואר הזמנה והסבר על ההשתתפות, ובמקביל, עובדת מש"י מתקשרת להורי הילד לתיאום המפגש. במפגש זה, עובדת מש"י מסבירה לילד על זכותו לשתף ברגשותיו ובדעותיו וליטול חלק בהליך המשפטי. היא מציעה לילד לבחור בין שתי אפשרויות: לדבר איתה או לשוחח ישירות עם השופט. במהלך השיחה מציעה עובדת מש"י לילד לשוחח איתה על מספר נושאים כמו בית הספר, חברים ותחביבים, כמו גם על חי המשפחה שלו, רגשותיו והעדפותיו לגבי נושאי ההתדיינות המשפטית. בתום השיחה, היא בודקת עמו מה ניתן למסור לשופט או למי מהוריו. השופט מקבל תרשומת מדברי הילד.

אם בחר הילד להיפגש עם שופט, עובדת מש"י מתאמת את המפגש ונוכחת בו. התרשומות ממפגשי ההשתתפות חסויות ואינן פתוחות בפני הצדדים ובפני עורכי הדין שלהם.

לאחר המפגש עם הילד, עובדת מש"י עשויה ליצור קשר עם ההורים ולמסור להם את התרשומות ממפגשו הרגשי של הילד ומצרכיו, וכן, להעביר להם, בהסכמתו, חלקים מתוכן השיתוף. במקרי הצורך, מציעים להורים ולילד התערבות קצרת טווח של שלושה-ארבעה מפגשים במחלקת השיתוף. לאחר שהתקבלה החלטת בית המשפט, השופט או עובדת מש"י אמורים להסביר לילד את עיקרי ההחלטה הנוגעים אליו, אלא אם החליט בית המשפט שאין צורך בכך.

2. מחקר ההערכה

ההערכה נועדה לבחון את התאמת המודל לחקיקה לכלל בתי המשפט לענייני משפחה ובתי הדין הדתיים ואילו שינויים יש לערוך בו.

ההערכה התייחסה למספר היבטים:

- ◆ דפוסי ההשתתפות של הילדים
- ◆ גורמים המקדמים או החוסמים השתתפות
- ◆ דרכי העבודה של אנשי המקצוע השונים המעורבים בהפעלתו, ישירות או בעקיפין
- ◆ תרומות ההשתתפות בעיני כל המעורבים בתכנית הניסיונית

המידע נאסף באמצעות מגוון כלים:

- ◆ טופס תיעוד לעובדת מש"י לגבי ילדים שהוזמנו להשתתפות (448 ילדים)
- ◆ טופס משוב לשופט לאחר שמיעת הילד (51 ילדים)
- ◆ ראיונות טלפוניים עם ילדים מגיל 10 שהוזמנו להשתתפות (99 ילדים)
- ◆ ראיונות טלפוניים עם הורים לילדים שהוזמנו להשתתפות (103 הורים)
- ◆ ראיונות עומק חצי-מובנים עם ילדים (5), הורים (6), עובדות מש"י (8), פסיכולוגים במש"י (2), מנהלות יחידות הסיוע (4), שופטים (7), עורכי דין (7) ופקידי סעד לסדרי דין (4).

ההערכה בוצעה בשתי תקופות (להלן שלבים): שלב א' - נובמבר 2006 עד פברואר 2008; לאחר הצגת ממצאי הביניים לוועדת ההיגוי במארכ 2008 בוצעו שיפורים ביישום התכנית הניסיונית. שלב ב' - מארכ 2008 עד מארכ 2009.

3. עיקרי הממצאים

3.1 שיעור הפניית תיקים למחלקת השיתוף

על-פי התקנות, השופט מפנה את כל התיקים הרלוונטיים, לפי אמות המידה שהוגדרו, למחלקת השיתוף לשם הזמנת הילדים להשתתפות, אלא אם כן שוכנע השופט כי תיגרם מכך לילד פגיעה חמורה מזו שתיגרם לו אם לא יישמע. לפי התקנות, אם הוחלט לא להפנות תיק מסוים, על השופט לנמק זאת במכתב למש"י. בפועל, הופנו רק חלק מן התיקים: 36% בירושלים ו-45% בחיפה, וזאת, מבלי שהתקבל נימוק לכך שלא הופנו תיקים אחרים. בראיונות העומק ציינו השופטים סיבות שונות לכך שלא הופנו רוב התיקים בירושלים ומחציתם בחיפה. חלקן נובעות משיקולים בנוגע לטובתו של הילד: חשש להעמיס על הילד מפגש עם אנשי מקצוע נוספים או שהילד נתון להסתה והשתתפותו עלולה להגביר את הלחצים עליו. סיבות אחרות שצוינו אינן קשורות בהכרח לטובת הילד, כגון: חוסר תועלת להליך המשפטי משום שהתקבל תסקיר מפקיד הסעד הכולל את דברי הילד או חשש לעיכוב ההליך המשפטי. בחלק מהמקרים, השופטים לא הפנו תיקים למחלקת השיתוף מפני שהיו עמוסים במיוחד בעבודתם. לעתים, השופט לא ראה לנכון להפנות את התיק מכיוון שבמהלך הדיונים בנושאי רכוש ומזונות, ההורים כבר הגיעו להסכם בענייני המשמורת או הסדרי הראייה, ולכן, שמיעת הילד כבר לא הייתה רלוונטית. לעתים, התיק לא הופנה מסיבה טכנית: בחודשים האחרונים להפעלת התכנית הניסיונית בחיפה ניהול התיקים התבצע באופן ממוחשב, ובתחילת העבודה הממוחשבת לא הופיעה

הודעה בתוכנה על כך שמדובר בתיק רלוונטי להזמנת ילדים להשתתפות. עוד עולה כי הייתה שונות בין השופטים מבחינת שיעור התיקים שהפנו למחלקת השיתוף. עובדות מש"י סברו שהשונות נובעת מן התפיסות השונות לגבי חשיבות השתתפותם של ילדים בהליך המשפטי.

3.2 עיתוי ההזמנה להשתתפות

מדיווחן של עובדות מש"י, לאורך כל תקופת המחקר, ב-36% מהמקרים היה העיתוי מוקדם מדי, למשל, כאשר ההורים עוד לא סיפרו לילדים על כוונתם להיפרד. עם הזמן, הפעילו השופטים יותר שיקול דעת בעיתוי ההזמנה להשתתפות. מדיווחן של עובדות מש"י עולה כי חל שיפור בעיתוי ההזמנה: שיעור הילדים שהופנו בזמן לא מתאים למחלקת השיתוף ירד מ-47% בשלב א' ל-27% בשלב ב'.

3.3 קבלת הסבר לפני ההשתתפות

מאחר שמדובר בפרויקט חדשני בתפיסתו, שעלול לעורר חרדה או דאגה אצל ההורים, הונחו עובדות מש"י להסביר להורים את מטרת הזמנתם של הילדים ואת תהליך ההשתתפות. עם זאת, רק כשני שלישים מההורים דיווחו כי קיבלו הסבר על ההשתתפות של הילדים בהליך המשפטי. כרבע מההורים שקיבלו הסבר דיווחו כי הוא לא היה מובן דיו, מחציתם אמרו כי רצוי להסביר יותר, ורבע מהם מציעים להזמין את ההורים למחלקה לשיתוף לפני הזמנת הילדים.

3.4 תגובות ההורים להזמנתו של הילד להשתתפות

בסך הכול, 58% מההורים (אמהות ואבות) הביעו חשש או התנגדות להשתתפות. שיעור זה היה גבוה יותר בקרב האמהות. היו הורים שחששו ממעורבות הילדים בסכסוך. עם זאת, יש לציין כי במהלך הפעלת התכנית הניסיונית חלה ירידה בשיעור ההורים שהביעו חשש או התנגדות להשתתפותו של הילד מ-66% בשלב א' ל-52% בשלב ב'.

3.5 שיעור ההשתתפות של הילדים

כמחצית הילדים (48%) שהוזמנו להשתתף הגיעו למפגש עם עובדת מש"י ושוחחו עמה. במהלך הזמן חלה עלייה בשיעור ההשתתפות: מ-35% בשלב א' ל-59% בשלב ב'. מן הממצאים עולה כי חשש או התנגדות ההורים מהווים מחסום להשתתפות הילדים: רק רבע מבין הילדים שהוריהם חששו או התנגדו מימשו את זכות ההשתתפות שלהם. לעומת זאת, מבין הילדים שהוריהם לא חששו או התנגדו, 87% השתתפו בהליך בבית המשפט. על כל פנים, עם הזמן, עלה שיעור ההשתתפות גם בקרב הילדים שהוריהם חששו או התנגדו להשתתפות: בשלב א' השתתפו רק 14% מילדים אלו ובשלב ב' - 40%.

את העלייה בשיעור ההשתתפות גם בקרב ילדים שהוריהם חששו או התנגדו, ניתן להסביר באמצעות השינויים שהוטמעו בדרכי העבודה של התכנית הניסיונית: השופטים ניסחו את ההזמנה להשתתפות בשפה יותר מחייבת, עובדות מש"י הסבירו בפירוט רב יותר ומתוך שכנוע עמוק יותר את מהות ההשתתפות ונעשו פעולות הסברה גם בקרב עורכי דין.

3.6 מפגש ההשתתפות עם שופטים

מעצבי התכנית הניסיונית האמינו שמרבית הילדים ייפגשו עם שופטים. חלק מהשופטים אמרו שמפגש ישיר ובלתי-אמצעי עם ילדים הוא עדיף. עם זאת, השופטים ועובדות מש"י סבורים כי אין זה אפשרי שהשופטים ייפגשו עם רוב הילדים, בגלל העומס בעבודתם. חלק מעובדות מש"י חושבות שהמפגש עם שופט עלול לעורר חרדה אצל חלק מהילדים. עובדות מש"י והשופטים הסכימו שמפגש עם שופט חשוב כאשר הילד מעוניין בכך, וכן, במקרים מיוחדים ומורכבים שבהם השופט זקוק לכך. בשלב א' בחרו רק 15% מן הילדים להיפגש גם עם שופט. בעקבות מאמצים של עובדות מש"י לעודד את הילדים להיפגש עם השופט, עלה שיעור זה בשלב השני ל-32% מן הילדים. בסך הכול, 26% מהילדים ששוחחו עם עובדות מש"י נפגשו גם עם שופט. עובדות מש"י סברו שלא ניתן יהיה לשכנע יותר משליש מן הילדים להיפגש עם השופט מבלי לכפות זאת עליהם.

בין הסיבות שציינו ילדים לבחירתם בפגישה עם השופט היו רצון להכיר את השופט, רצון שהשופט יכיר אותם באופן אישי ורצון לומר לשופט מה הם חושבים ומרגישים באופן ישיר. ילדים שבחרו שלא להיפגש עם שופט אמרו שהם אינם מרגישים בנוח או חוששים ממנו, וכן, שהם סומכים על עובדת מש"י שתעביר את דבריהם לשופט.

3.7 השיחה בין הילד לעובדת מש"י ולשופט

רוב הילדים שיתפו הן את עובדות מש"י והן את השופטים במחשבות, ברגשות ובעמדותיהם בנושאי ההתדיינות בין הוריהם הנוגעים להם, וכן, בנושאים אחרים, כגון תחביבים ובית הספר. שיעור מעט גבוה יותר של ילדים שיתפו את השופטים בהעדפותיהם בנוגע להסדרי הראייה ושיעור מעט גבוה יותר שיתפו את עובדות מש"י בנושאים שאינם קשורים ישירות לנושאי ההתדיינות המשפטית. להערכת עובדות מש"י, רוב הילדים (71%) ידעו מהו הפתרון הרצוי להם, אך, כחמישית (18%) היו מבלבלים והתקשו לגבש את עמדותיהם. עובדות מש"י דיווחו כי רוב הילדים הרגישו בנוח במפגשי ההשתתפות עמן ועם השופטים: 70% ביטאו עצמם בקלות ו-69% היו נינוחים. חלק מהילדים לא הרגישו בנוח: 25% היו מתוחים ו-23% ביטאו חששות מתגובת אביהם.

3.8 הקשר בין עובדות מש"י לבין הילדים וההורים אחרי ההשתתפות

דיווח לילדים על החלטת בית המשפט: על-פי תקנות התכנית הניסיונית, הילדים היו אמורים לקבל הסבר על ההחלטה מהשופטים או מעובדות מש"י. אולם, זה קרה רק במקרים בודדים. הסיבות שציינו עובדות מש"י והשופטים הן שהשופטים עמוסים בעבודה, שעובדות מש"י אינן מעודכנות לגבי ההחלטות ושהשופטים אינם מעוניינים לדון עם הילדים על ההחלטה. היו ילדים שהביעו בראיונות אכזבה מכך שלא שמעו על החלטת השופט.

הקשר עם ההורים אחרי השתתפות ילדיהם: עובדות מש"י נפגשו עם 69% מההורים ושוחחו בטלפון עם 21% נוספים אחרי ההשתתפות של ילדיהם. ברוב המקרים הן דיווחו להורים, בהסכמת הילד, על התרשמויותיהן ממצבו הרגשי של הילד ומצרכיו. במקרי הצורך, הציע הצוות התערבות קצרת-טווח במחלקה לשיתוף ו/או המליץ לפנות לטיפול בקהילה.

3.9 סוגיות כלליות הנוגעות לתהליך ההשתתפות

השתתפות ילדים, הסתה ותסמונת הניכור ההורי: אחת הדאגות לגבי השתתפות ילדים היא השתתפות עלולה לעודד הורים להסית את ילדיהם ולגרום להם לניכור מההורה השני. לפי התרשמות עובדות מש"י, רוב הילדים ביטאו את עמדותיהם-שלהם וכחמישית הילדים ביטאו עמדות שאחד ההורים הכתיב להם (19%). שיעור הילדים שביטאו עמדות מוכתבות היה גבוה יותר בקרב בני 6-8 (42%) מאשר בקרב בני תשע ויותר (14%). שופטים, עובדות מש"י ועורכי דין חלוקים בדעותיהם לגבי השתתפותם של ילדים הנתונים להסתה מצד הוריהם ולניכור הורי. חלקם חוששים שהזמנת ילדים להשתתפות עלולה להגביר את ההסתה ההורית. אחרים רואים תועלת בהשתתפות מכיוון שהיא מאפשרת לשופט להתרשם מעומק ההסתה.

חיסיון תוכני ההשתתפות בפני ההורים: על-פי התקנות, תוכני השתתפותו של הילד חסויים בפני ההורים וניתן לשתפם רק בהסכמת הילד. רוב הילדים ביקשו לשמור על חסיון דבריהם במלואם (50%) או בחלקם (27%). מדיווח הילדים שרואיינו, רק שליש מהוריהם שאלו אותם מה הם אמרו לעובדת מש"י. כשני שלישים מהילדים (62%) שיתפו את אחד ההורים או את שניהם. כלומר, שיעור גבוה יותר של ילדים שיתפו את הוריהם, בהשוואה לשיעור הילדים שהוריהם שאלו אותם על כך ובהשוואה לשיעור הילדים שביקשו לשמור על חסיון מלא של דבריהם מפני הוריהם.

יחסי הגומלין עם פקידי הסעד לסדרי דין: במקרים שהשופט מבקש תסקיר, נפגש פקיד הסעד, בין היתר, גם עם כל אחד מן הילדים ושומע את עמדותיהם בנושאי ההתדיינות המשפטית. בשל כך, חלק מפקידי הסעד לסדרי דין שרואיינו ראו כפילות בתכנית הניסיונית וחששו שריבוי אנשי המקצוע שהילדים פוגשים עלול להעיק עליהם. מרואיינים אחרים אינם רואים בכך כפילות, שהרי מטרת שמיעת הילדים הנה העברת דבריו של הילד כלשונם, ללא פירוש או המלצה. ילדים אשר שוחחו עם פקיד סעד ועם עובדת מש"י ציינו בריאיון שראו הבדלים מהותיים בין תפקידם של פקידי הסעד לבין תפקידן של עובדות מש"י. עובדות מש"י אמרו שיש צורך בשיתוף פעולה מקצועי ובתיאום השיחות עם הילדים, וכי, בחלק מהמקרים, המפגש עם עובדת מש"י מספיק.

מידת התרומה ושביעות הרצון מההשתתפות בהליך בית המשפט: להערכתן של עובדות מש"י, 71% מהילדים שנשמעו נתרמו מן ההשתתפות. שיעור הילדים שלגביהם העריכו כי נתרמו מתהליך ההשתתפות עלה מ-54% בשלב א' של התכנית הניסיונית ל-79% בשלב ב'. לגבי 17% מהילדים העריכו עובדות מש"י כי תרומת ההשתתפות לילדים הייתה מועטה ולגבי 12% - לא ידעו להעריך את מידת התרומה.

שבעים ושבעה אחוזים מהורי הילדים שהשתתפו בהליך בית המשפט הביעו שביעות רצון. היו הורים ששמחו שניתנה לילדיהם הזדמנות לבטא את רגשותיהם ואת עמדותיהם ולקבל תמיכה. היו הורים שלא היו מרוצים מההשתתפות כי סברו שהיא העצימה את מעורבותם של הילדים בסכסוך וגרמה לילדים להאמין שיש להם יותר השפעה על התהליך ממה שהיה להם בפועל.

תשעים ושלושה אחוזים מהילדים סברו שהזמנת ילדים להשתתפות היא רעיון טוב: 62% מהילדים שהשתתפו דיווחו כי ההשתתפות עזרה להם. הם נימקו זאת בהרגשה שנתנים להם כבוד ומתחשבים בדעתם וברגשותיהם ובכך שההתערבות עם עובדות מש"י תרמה לשיפור הקשר עם אחד ההורים או

שניהם. הילדים שאמרו כי ההשתתפות לא עזרה להם טענו שלא השתנה דבר בעקבותיה או שהשתתפותם לא השפיעה על החלטת בית המשפט בכיוון שבו היו מעוניינים.

3.10 תרומות ההשתתפות במישור המשפטי

במסגרת המחקר לא התאפשר לבחון לעומק האם תרמה השתתפותם של הילדים להחלטה השיפוטית וכיצד. עם זאת, דיווחו השופטים ביחס ל-54% מהילדים שעמם נפגשו כי המפגש תרם להבנתם את המקרה או האיר אותו באור שונה. במקרים מועטים היא גרמה לשינוי בהליך המשפטי, למשל השתתפות שגרמה לאחד ההורים לסגת בו מתביעתו להעברת המשמורת על הילד אליו. בראיונות העומק היו שופטים שאמרו שהתרומה של ההשתתפות להחלטתם היא מועטה, ולרוב, אינה משנה את ההשקפה שלהם על המקרים. שופטים אחרים סיפרו שלעתים יש משמעות להשתתפות בהליך המשפטי, ובמקרים מועטים, עשוי להיות לה משקל מכריע בהחלטה.

3.11 תרומות ההשתתפות במישור הרגשי ובמישור היחסים במשפחה

להערכת עובדות מש"י, 88% מהילדים נתרמו מההזדמנות שהייתה להם לביטוי רגשותיהם. הן התרשמו כי לרבים מן הילדים אין עם מי לדבר על רגשותיהם כלפי הסכסוך וכי הוריהם מתקשים להתמודד עם רגשותיהם של הילדים בעיצומו של הסכסוך.

עובדות מש"י דיווחו כי ב-63% מהמקרים הן העבירו להורים את התרשמויותיהן לגבי מצבם הרגשי וצורכיהם של הילדים. ב-25% מהמקרים השתנתה התנהגותו של אחד ההורים או שניהם, כך שתאיים יותר לצורכי הילד, לאחר ששוחחה עמם על הילד.

בנוסף, הן זיהו צורך בטיפול בקרב 52% מהילדים שעמם נפגשו, דיווחו על כך להוריהם וסיפקו להם רשימת מסגרות ציבוריות ומטפלים פרטיים. מדיווחן עולה כי אחרי מפגשי ההשתתפות הן הצליחו לשכנע הורים, שהתנגדו לכך בעבר, לשלוח את ילדיהם לטיפול.

4. מסקנות, סוגיות והמלצות

4.1 שיעור התיקים שהופנו למחלקת השיתוף לצורך הזמנת הילדים להשתתפות

כאמור, על-פי התקנות, כל התיקים הרלוונטיים אמורים להיות מופנים למחלקת השיתוף לשם הזמנת הילדים להשתתפות, אלא אם כן, שוכנעו השופטים כי עלולה להיגרם לילד פגיעה חמורה מזו שתיגרם לו, אם לא יישמע. בפועל, הופנה רק חלק מן התיקים למחלקת השיתוף, בחלקו, משיקולים הנוגעים לטובת הילד, ובחלקו, בשל חוסר תועלת להליך המשפטי או עומס עבודה ומסיבות טכניות. ככל ששיעור הפניית התיקים למחלקת השיתוף יהיה גדול יותר, כך יוכלו ילדים רבים יותר לממש את זכותם להשתתף בהליך המשפטי. לכן, בעת הפעלת התכנית חשוב למצוא דרכים להתגבר על החסמים להפניה ולפעול להגדלת מספר התיקים המופנים.

4.2 שיעור ההשתתפות

לפני יישום התכנית הניסיונית, לא היה ברור מה יהיה היקף ההשתתפות, בהיותה וולונטרית. בסופו של דבר, כמחצית הילדים מימשו את זכות ההשתתפות. נעשו מאמצי הסברה של התכנית הניסיונית בקרב הורים ועורכי דין, והתברר כי הם מועילים להגדלת שיעור ההשתתפות. לא ברור אם ניתן להגדיל את השיעור יותר מכך, בלי לחייב את הילדים להשתתף.

4.3 חששות והתנגדויות של ההורים ביחס להשתתפות

האפשרות שהילדים יהיו מעורבים בהליך המשפטי עוררה חשש בקרב חלק גדול מן ההורים. עם זאת, לאחר שקיבלו הסברים מפורטים יותר פחתו התנגדויות ההורים וחששותיהם וגברה נכונותם לאפשר לילדים את ההשתתפות. ממצאים אלה מצביעים על החשיבות של מתן הסבר מלא ומפורט להורים והתייחסות לדאגותיהם, ובכך, גם לאפשר לשיעור גבוה יותר של ילדים לממש את זכות ההשתתפות.

4.4 עיתוי ההזמנה להשתתפות

אחת המסקנות של התכנית הניסיונית היא שהשופטים צריכים להיות מודעים לעיתוי ההזמנה להשתתפות, ולא להזמין את הילדים בשלב מוקדם מדי של ההליך המשפטי, לדוגמה, לפני שההורים סיפרו להם על כוונתם להתגרש. בנוסף, חשוב שמפגש ההשתתפות לא יתקיים זמן רב מדי לפני מתן החלטת בית המשפט, שכן, דברי הילדים עלולים לאבד מן הרלוונטיות עד מועד קבלת ההחלטה.

4.5 שיעור הילדים שנשמעו ישירות בידי שופט

בפועל, רבע מהילדים שנשמעו בחרו במפגש עם שופט, נוסף על המפגש עם עובדת מש"י. אף על-פי שמפגש עם שופט נחשב לדרך השתתפות ישירה יותר, השופטים סבורים כי לא ניתן, וגם אין זה הכרחי, שייפגשו עם כל הילדים. עם זאת, חשוב שהילדים יהיו מודעים לזכותם להיפגש עם השופט, ושיעזרו להם להגיע אליו, אם הם מעוניינים בכך. גם המסקנה של ועדת ההיגוי הייתה שיש חשיבות לשמיעה ישירה בידי שופט לילדים המעוניינים בכך, ובמיוחד במקרים קיצוניים שהשופט רואה בכך צורך.

4.6 תוכני ההשתתפות

לפני הפעלת התכנית הניסיונית לא היה ברור האם הילדים ירגישו בנוח לשוחח עם עובדות מש"י ועם השופטים, האם יהיו להם העדפות לגבי נושאי ההתדיינות בין הוריהם, והאם הם יצליחו לבטא אותן. מדיווחן של עובדות מש"י עולה כי רוב הילדים ביטאו עמדות בנושאים הנוגעים להם ושיתפו ברגשות ובמחשבות משמעותיות כלליות.

4.7 חשש להסתת הילדים בידי ההורים ולניכור הוֹךִי

הועלה חשש שילדים יבטאו עמדות שאחד ההורים יכתיב להם ושהזמנתם להשתתפות תפגע בהם בכך שהיא תגרום להורים להגביר את ההסתה כלפי ההורה השני. ואמנם, על-פי התרשמות עובדות מש"י, חלק מהילדים, במיוחד בקרב הילדים הצעירים יותר, ביטאו עמדות שאחד ההורים הכתיב להם מראש. יש לעודד את העובדות ואת השופטים לנסות לזהות מקרי הסתה ולפעול עם עורכי דין ועם ההורים על-מנת למזער אותה. עם זאת, נראה שהתופעה תמשיך להוות מגבלה בהשתתפות ילדים, ולא ניתן יהיה להעלימה לחלוטין.

4.8 חיסיון דברי הילדים מפני הוריהם

הממצא, לפיו רוב הילדים העדיפו לשמור את כל דבריהם או את רובם בסוד, מלמד על כך שחשוב לתת לילדים אפשרות לבטא את עמדותיהם תחת חיסיון ושאינן להניח שהוריהם יודעים מהן. רוב ההורים כיבדו את בקשת הילדים לפרטיות, אך חלקם היו מתוחים מכך שלא ידעו מה ילדיהם אמרו. לכן, צריך לעזור לילדים ולהורים להתמודד עם המתח שהחיסיון עלול לעורר.

4.9 הסבר על עיקרי ההחלטה השיפוטית לילדים

אף על-פי שחלק בסיסי מזכות ההשתתפות של ילדים היא הזכות לדעת את אשר הוחלט בעניינם, ברוב המקרים הם לא קיבלו מידע זה, בין היתר מכיוון שעובדות מש"י בעצמן לא קיבלו עדכון. נראה שאפשר להתגבר על כך בעתיד על-ידי העברת המידע לעובדות מש"י.

4.10 השפעת השתתפותם של הילדים

על פניו, נראה כי להשתתפותם של הילדים הייתה השפעה מסוימת על ההליך המשפטי ועל החלטות השופט. אולם, נדרש מחקר נוסף במישור המשפטי כדי לבחון זאת. השפעת ההשתתפות במישור הרגשי הייתה ניכרת: הילדים קיבלו הזדמנות לבטא את רגשותיהם באווירה תומכת; העברת המידע להוריהם תרמה לשיפור היחסים; וילדים שסבלו ממצוקה נפשית הופנו לטיפול נפשי בשירותים מתאימים.

4.11 ילדים במצוקה נפשית: אבחון, הפניה לטיפול ופיתוח מענים

עובדות מש"י זיהו אצל מחצית הילדים מצוקה המצריכה טיפול נפשי. בחלק מן המקרים הן המליצו בפני ההורים על שירותים מתאימים. עובדות מש"י הביעו דאגה מן השכיחות הרבה של בעיות רגשיות בקרב הילדים שפגשו ודיווחו כי חסרים שירותים המתמחים בסיוע לילדים שהוריהם מתגרשים. לכן, רצוי למצוא דרכים נוספות לאבחון ילדים הזקוקים לטיפול נפשי על רקע הגירושין של הוריהם. רצוי גם לבחון דרכים נוספות להפניית ילדים אלה לשירותים מתאימים.

ממצאים אלה מבליטים את הצורך, בנוסף למענה הטיפולי קצר-המועד הניתן במחלקת השיתוף, בפיתוח מענים טיפוליים נוספים בקהילה. חשוב שמענים אלה יהיו זמינים ונגישים ומותאמים לצרכים הייחודיים של הילדים בהתאם לגילם, להתמשכות הסכסוך ולעוצמת העימות.

4.12 ילדים שחוו קשיים הקשורים להשתתפות

על אף שההשתתפות הועילה לרוב הילדים, חלק מהילדים חוו קשיים, כגון קונפליקט בין הרצון לבטא את רגשותיהם לבין הרצון לרצות את הוריהם. בעת המפגש, חלק מהילדים הפגינו אי-נוחות ומתח. אף שמדובר רק במיעוט מבין הילדים, חשוב למצוא דרכים לצמצם קשיים אלה.

4.13 תיאום בין עובדות מש"י לבין פקידי הסעד לסדרי דין

כדי להימנע מהטרדה ומבלבול הילדים, כאשר אין זה נחוץ, חשוב שיהיה תיאום מיטבי בין פקידי הסעד לסדרי דין לבין עובדות מש"י.

במהלך התוכנית הניסיונית נדונו ממצאי המחקר בהרחבה עם ועדת ההיגוי והם היוו בסיס לשינויים בדרכי העבודה, תוך כדי הפעלתה. על יסוד ממצאי המחקר, תוכל ועדת ההיגוי להמליץ בפני שר המשפטים על המודל הראוי לשיתוף ילדים בבתי המשפט לענייני משפחה ובבתי הדין הדתיים.

המחקר בוצע ביוזמת אשלים ומומן בסיועה.

דברי תודה

ברצוננו להודות לכל אותם אנשים שעזרו לנו בביצוע המחקר ובהכנת הדוח.

תודה למנהלות יחידות הסיוע סוזאן להמן ורג'ין דהאן, וכן, לפסיכולוגים במחלקות לשיתוף - אורה גולדשמיט מירושלים וירון קרסנטי מחיפה.

תודה לשופטים בבית המשפט לענייני משפחה בירושלים ובחיפה: שלמה אלבז, בן ציון גרינברגר, מנחם הכהן, איתי כץ, נילי מיימון, פיליפ מרכוס, רחל ברגמן, בן ציון ברגר, שושנה ברגר ואלה מירז.

תודה לעורכי הדין ולפקידות הסעד לסדרי דין שהתראיינו לצורך המחקר.

תודה להורים ולילדים אשר שיתפו אותנו במחשבותיהם ובחוויותיהם בתהליך ההשתתפות.

תודה מיוחדת למנהלות מחלקות השיתוף ביחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה דורית אלון ואיתי אופק ולעובדות הסוציאליות רותי מוזס, רחל רביקוביץ', מיכל כהן רון ושוש בן מאיר. כולן הקדישו מזמנן היקר למחקר, וללא התגייסותן והענותן, מחקר זה לא יכול היה להתבצע.

תודה חמה לחברי ועדת ההיגוי של התכנית הניסיונית: השופטת (בדימוס) סביונה רוטלוי, ד"ר תמר מורג, ד"ר פרץ סגל, עו"ד מוריה בקשי, ענת ענבר, השופט שלמה אלבז, שחר שומן; ולמנהלת התכנית הניסיונית עו"ד אפרת וונקרט שסייעה רבות בביצוע המחקר.

תודה לד"ר אורנה כהן מאוניברסיטת תל-אביב על הייעוץ האקדמי בעת כתיבת דוח המחקר.

תודה לעמיתינו במאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל - למרים כהן-נבות, מנהלת מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, לטלל דולב, מנהלת המרכז לשעבר, ולכל השותפים בביצוע המחקר ובהכנת הדוח - פידא ניג'ים, רוני טילקין, חן תמיר, אביה בן צדוק ורויטל אביב מתוק. תודה למטי מויאל על עריכת הדוח ולאווילין אייבל על התרגום לאנגלית, וכן, ללסלי קליינמן על ההפקה וההבאה לדפוס.

תוכן עניינים

1	1. מבוא
1	1.1 שיתוף ילדים
5	1.2 ילדים להורים גרושים
6	1.3 מענים מקצועיים-טיפוליים לילדים
7	1.4 התדיינות בענייני ילדים בבתי משפט לענייני משפחה
8	1.5 יחידות הסיוע שליד בתי המשפט
8	1.6 פקידי סעד לסדרי דין
9	1.7 השתתפות ילדים בהליכי בתי משפט לענייני משפחה בעולם
11	1.8 התכנית הניסיונית של שיתוף ילדים בהליכים משפטיים הנוגעים להם בבתי משפט לענייני משפחה בישראל
13	2. מערך מחקר ההערכה
13	2.1 מטרת המחקר
□	2.2 אוכלוסיית המחקר
16	2.3 שלבי המחקר
16	2.4 איסוף המידע
17	3. מאפייני הילדים בתכנית הניסיונית
19	4. ההפניה וההזמנה להשתתפות
19	4.1 הפניית תיקים למחלקת השיתוף
20	4.2 עיתוי ההפניה למחלקת השיתוף
20	4.3 הפנייה להורים ולילדים לצורך ההזמנה להשתתפות
22	4.4 קבלת הסבר לפני ההשתתפות
23	4.5 תגובות ההורים להזמנת הילד להשתתפות
24	4.6 חששות והתנגדויות של הורים להשתתפות ילדם
26	5. מפגש ההשתתפות עם עובדות מש"י
26	5.1 שיעור ההשתתפות בהליך בית המשפט
28	5.2 רקע על מפגש ההשתתפות
28	5.3 התכנים במפגש ההשתתפות
31	5.4 ביטויים להרגשתו של הילד במפגש ההשתתפות
31	6. מפגש השתתפות עם שופטים
31	6.1 שמיעה ישירה בידי שופט לעומת שמיעה עקיפה בידי איש מקצוע
33	6.2 שיעור מפגשי ההשתתפות עם שופטים בתכנית הניסיונית
37	6.3 מפגש ההשתתפות עם השופט
38	7. הקשר בין עובדות מש"י לבין הילדים וההורים לאחר ההשתתפות
38	7.1 מתן הסבר לילד על ההחלטה השיפוטית
40	7.2 הקשר עם ההורים אחרי השתתפות ילדיהם
40	8. סוגיות כלליות הנוגעות לתהליך ההשתתפות
41	8.1 השתתפות ילדים והסטה
42	8.2 השתתפותם של ילדים צעירים בהליך בית המשפט

43	8.3 חיסיון תוכני ההשתתפות בפני ההורים
45	8.4 יחסי הגומלין עם אנשי מקצוע נוספים המעורבים בהליך המשפטי
49	9. משוב על ההשתתפות
49	9.1 מידת התרומה ושביעות הרצון מההשתתפות בהליך בית המשפט
52	9.2 סוגי התרומה והתועלת של ההשתתפות
56	10. דיון והמלצות
56	10.1 שיעור התיקים שהופנו למחלקת השיתוף לצורך הזמנת הילדים להשתתפות
56	10.2 שיעור ההשתתפות
56	10.3 חששות והתנגדויות של ההורים להשתתפות הילדים
57	10.4 עיתוי ההזמנה להשתתפות
57	10.5 שיעור הילדים שנשמעו ישירות בידי שופט
57	10.6 תוכני ההשתתפות
57	10.7 חשש להסתת הילדים בידי ההורים
58	10.8 חיסיון דברי הילדים מפני הוריהם
58	10.9 הסבר לילדים על עיקרי החלטת השופט
58	10.10 השפעת שיתוף הילדים במישור המשפטי
58	10.11 השפעת שיתוף הילדים במישור הרגשי
59	10.12 ילדים במצוקה נפשית: אבחון, הפניה לטיפול ופיתוח מענים
59	10.13 ילדים שחוו קשיים בהשתתפות
59	10.14 תיאום בין עובדות מש"י לבין פקידי הסעד לסדרי דין
60	ביבליוגרפיה
66	נספחים
66	נספח א': תקנות סדר הדין האזרחי (הוראת שעה), התשס"ח – 2007
71	נספח ב': דפי ההזמנה וההסבר על השתתפות ילדים

רשימת לוחות

15	לוח 1: ראיונות עומק חצי-מובנים עם עובדות מש"י, פסיכולוגים ומנהלות יחידות הסיוע, לפי שלב בתכנית הניסיונית
16	לוח 2: הילדים שהוזמנו להשתתפות בידי עובדות מש"י בשני שלבי התכנית הניסיונית
20	לוח 3: עיתוי הפניית הילד למחלקת השיתוף, להערכת עובדות מש"י, לפי שלב בתכנית הניסיונית
22	לוח 4: קבלת הסבר לגבי הזמנת הילד להשתתפות, לפי דיווח ההורים
24	לוח 5: תגובת ההורים להזמנת הילד למחלקת השיתוף, לפי שלב בתכנית הניסיונית, על-פי דיווח עובדת מש"י
27	לוח 6: השתתפות של הילדים שהוריהם הביעו חשש ו/או התנגדות, לפי שלב בתכנית הניסיונית, על-פי דיווח עובדות מש"י
29	לוח 7: התכנים שבהם שיתפו הילדים במפגש ההשתתפות עם עובדות מש"י, על-פי דיווח עובדות מש"י

- לוח 8 : ביטויים להרגשתו של הילד בזמן המפגש עם עובדת מש"י, על-פי דיווח עובדות מש"י 31
- לוח 9 : מדד מסכם לביטויי קושי של ילדים שנפגשו הן עם עובדת מש"י והן עם השופט במהלך המפגשים, על-פי דיווח עובדת מש"י 38
- לוח 10 : השפעה של הסתה בדברי הילדים, לפי גיל הילדים, על-פי התרשמות עובדת מש"י 41
- לוח 11 : התרומה הכללית של תהליך ההשתתפות בעבור הילד, לפי שלבי התכנית הניסיונית, על-פי הערכת עובדת מש"י 49

רשימת תרשימים

- תרשים 1 : אוכלוסיית המחקר מתוך טופסי התייעוד לעובדות מש"י 13
- תרשים 2 : היענות הילדים לראיונות 14
- תרשים 3 : ההורים שילדיהם הוזמנו להשתתפות - היענות לראיונות 15
- תרשים 4 : התפלגות הילדים לפי גיל, על-פי דיווח עובדות מש"י 18
- תרשים 5 : סוג ההליך המשפטי שבו נתונים ההורים, על-פי דיווח עובדות מש"י 18
- תרשים 6 : למי התקשרה עובדת מש"י כדי להודיע על הזמנת הילד להשתתפות בהליך המשפטי, על-פי דיווח עובדות מש"י 21
- תרשים 7 : מי צריך להזמין את הילד להשתתפות, על-פי דיווח הילדים 22
- תרשים 8 : מידת בהירות ההסבר, לפי דיווח ההורים 23
- תרשים 9 : האם הילד הגיע למפגש במחלקת השיתוף, לפי שלב בתכנית הניסיונית, על-פי דיווח עובדות מש"י 26
- תרשים 10 : השתתפות ילדים שלפחות אחד מהוריהם הביע חשש ו/או התנגדות והשתתפות ילדים שהוריהם לא הביעו חשש ו/או התנגדות, על-פי דיווח עובדות מש"י 27
- תרשים 11 : הילדים שבחרו להיפגש עם שופט, לפי שלבי התכנית הניסיונית, על-פי דיווח עובדת מש"י 35
- תרשים 12 : הקביעה של הילד עם עובדת מש"י לגבי חסיון תוכני ההשתתפות בפני ההורים, לפי דיווח הילד 43
- תרשים 13 : האם ההורים שאלו את הילד לגבי תוכן מפגש ההשתתפות, לפי דיווח הילדים 44
- תרשים 14 : את מי שיתפו הילדים בדברים שאמרו לעובדת מש"י ו/או לשופט, לפי דיווח הילדים 44
- תרשים 15 : שביעות הרצון של ההורים מהשתתפות הילד בהליך בית המשפט, לפי דיווח ההורים 50

1. מבוא

1.1 שיתוף ילדים

עקרון שיתוף ילדים בתהליכי קבלת החלטות הנוגעות לחייהם על-ידי יידועם לגבי עניינה של החלטה בדרך המובנת להם ובהתאם לגילם וליכולתם ושמיעת דעתם ורצונם לגביה, זהו אחד מעקרונות היסוד של האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד (1989), שאותה אשררה מדינת ישראל בשנת 1991. סעיף 12 לאמנה קובע: "מדינות חברות יבטיחו לילד המסוגל לחוות דעה משלו את הזכות להביא דעה כזו בחופשיות בכל עניין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הילד. למטרה זו תינתן לילד הזדמנות להישמע בכל הליך שיפוטי או מינהלי הנוגע לו במישרין או בעקיפין, באמצעות נציג או גוף מתאים, בצורה המתאימה לסדרי הדין שבדין הלאומי." מדובר באחד העקרונות החדשניים באמנה המבטאים את ההכרה בכבוד הילד כאדם ואת המעבר להתייחסות לילדים כאל פרטים נושאי זכויות עצמאיות.

א. עקרון השתתפות ילדים במשפט הישראלי¹

עד כה, טרם עוגנה באופן ברור ומוחלט במשפט הישראלי זכותם של ילדים להשתתפות בהחלטות הנוגעות לחייהם, בכלל, ובהחלטות המתקבלות בבית המשפט, בפרט, למעט מספר חוקים המתייחסים באופן חלקי לשאלות הנוגעות לשמיעת ילדים:

- ◆ סעיפים 8 ו-9 לחוק הנוער (טיפול והשגחה) התש"כ-1960 - עוסקים בשמיעת ילדים בהליכי נזקקות; סעיפים 13 ו-15 לחוק זה - קובעים את זכותו של קטין אשר מלאו לו חמש עשרה להשתתפות ולייצוג בכל החלטה הנוגעת לאשפוזו במוסד פסיכיאטרי.
- ◆ סעיף 36 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות התשכ"ב-1962 - קובע חובת שמיעת חסוי טרם מינוי אפוטרופוס; סעיף 19 לחוק זה - קובע כי לא תומר דתו של קטין, אלא אם נתנה לכך הסכמתו של הקטין מראש ובכתב.
- ◆ סעיף 7 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981 - קובע כי אם מלאו למאומץ תשע שנים או שטרם מלאו לו תשע שנים, אך הוא מסוגל להבין בדבר, לא ייתן בית המשפט צו אימוץ, אלא אם נוכח שהמאומץ רוצה שאותו מאמץ יאמץ.
- ◆ סעיף 27' לחוק עבודת נוער התשי"ג-1953 - קובע כי במתן היתר להעבדת נער תהיה זכות לנער המסוגל לחוות דעה משלו, להביע את עמדתו לעניין מתן היתר להעבדתו וינתן לדעתו משקל ראוי בהתאם לגילו ולמידת בגרותו.
- ◆ סעיף 13 לחוק אמנת האג (החזרת ילדים חטופים) התשנ"א-1991 - קובע כי הרשות השיפוטית או המנהלית רשאית לסרב לצוות על החזרת ילד חטוף, אם התברר לה כי הילד מתנגד להחזרתו וכי הוא הגיע לגיל ולרמת בגרות שבהם מן הראוי להביא בחשבון את השקפותיו.
- ◆ סעיף 28ב' לחוק מידע גנטי התשס"א-2000 - קובע כללים לעניין שיתוף והסכמה של קטין בכל עניין הנוגע לבדיקה גנטית לקשרי משפחה.

¹ לדיון נרחב יותר בשאלת ההסדרה המשפטית של סוגיה זו ראו: אפק, 2003; מורג, 2006; שוז, 2009.

- ◆ סעיף 7 לחוק זכויות התלמיד התשס"א-2000 - קובע את זכותו של קטין להשתתף בהליכי שימוע.
- ◆ סעיף 20 לחוק תיקון דיני הראיות הגנת ילדים התשט"ו-1955 - הקובע זכותו של ילד להביע עמדתו בעניין העדתו ודרכי גבייתה.
- ◆ סעיפים 24-28 לחוק החולה הנוטה למות התשס"ו-2005 - קובעים דרכי שיתופו של קטין הנוטה למות בהחלטות הנוגעות לטיפול הרפואי.

ההסדרים הקיימים בחקיקה הישראלית בנושא זה הם אפוא חלקיים ביותר. בתחומים רבים לא נקבעו כל הסדרים הנוגעים לזכותם של ילדים להשתתפות.² בעניינים שבהם הוסדרה זכותם של ילדים, הסדרה זו הנה ראשונית וחלקית בלבד. במרבית החוקים לא נקבעו הסדרים לאופן שמיעת ילדים ולגבי המשקל שיש להעניק לרצונם. כמו כן, לא הוסדרו זכויות נלוות לזכות ההשתתפות כגון הזכות לקבל מידע. חלק ניכר מן ההסדרים הקיימים במשפט הישראלי מכירים בסמכות בית המשפט לשמוע ילדים, אך אינם מכירים בהשתתפות כזכות עצמאית ובת-אכיפה.

עד כה לא הוסדרה בחקיקה הישראלית שאלת שיתופם של ילדים בהליכי משמורת והסדרי ראייה, ועיקר העיסוק בה היה במסגרת פסיקת בתי המשפט בלבד. שתי שאלות מרכזיות נדונו עד היום במסגרת הפסיקה: (א) ההכרה בזכותם של ילדים לשיתוף; (ב) המשקל שיש להעניק לעמדתו של הילד.

הכרה ראשונית בחשיבות שמיעתם של ילדים ניתן למצוא בפסקי הדין של בית המשפט העליון כבר לפני למעלה משלושים שנה.³ מספר פסקי דין אף המליצו לתת משקל יתר להעדפותיו של ילד בן 10 ומעלה.⁴

מאז הצטרפות ישראל לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד, ניתן לעמוד על מגמה חדשה בפסיקה בדמות מתן דגש לזכותו של הילד להשתתפות כזכות עצמאית המעוגנת בסעיף 12 באמנה. כך למשל בדברים הבאים של השופט דורנר:⁵

"מתפיסת הילד כישות עצמאית מתבקשת גם זכותו כי יתחשבו ברצונו ובמאווייו, בגבולות האפשר, לגישה זו ניתן ביטוי בסעיף 12 לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד."

אמירות דומות עולות גם מבחינת פסיקת בתי המשפט למשפחה בשנים האחרונות.⁶

² ראו למשל: העדר הסדר לעניין שיתוף ילדים בתהליך של שינוי שם - חוק השמות, התשט"ז-1956; העדר הוראה לעניין שיתוף ילדים לעניין ויתור על אזרחות - חוק האזרחות, התשי"ב-1952. לדיון בחסרים אלו, ראו דוח ועדת המשנה בנושא הילד ומשפחתו (משרד המשפטים, 2003) עמודים 9-158.

³ לדוגמה, דברי השופט קיסטר: "במשטר חוקי המבוסס על טובת הילד וזכויותיו, להבדיל ממשטר המבוסס על זכויות ההורים, מחייב ההיגיון בדבר החזקה בילד או במקום הימצאו של הילד כי לא נרצה לגרום צער לילד שלא לצורכו ולפעול בניגוד לרצונו ולהרגשתו, ואף נשאל לדעתו כשהוא מבחין, כל עוד אין רצונו נוגד את טובתו, וכך גם המצב החוקי בארצנו." ע"א 67/433 צבר נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד כב (1) 162, 166.

⁴ למשל, דברי השופטת בן-עתו: "...וכבר נפסק לא אחת כי רצונו של ילד שהוא למעלה מבן 10 הוא שיקול רציני - ולעתים מכריע - לעניין מקום החזקתו." ע"א 352/80 צוקרמן נ', פד"י לד (4) 689.

⁵ דנ"א 7015/94 הי"מ נ' פלונית, פ"ד נ (1) 48, 66.

⁶ ראו מאמריהן של מורג (2006) ושל שוז (2009).

ואולם, על אף ההכרה ההולכת וגוברת בזכותם של ילדים לשיתוף בהחלטות המתקבלות בבית המשפט למשפחה, לא ניתן היה עד להפעלתה של התכנית הניסיונית להצביע על נורמות ברורות בעניין ולא פותחו כלים להבטחת שיתוף משמעותי. אמנם בחלק מן המקרים נפגשים השופטים עם ילדים, לעתים בליווי עובדות יחידות הסיוע. אולם, הזמנתם של הילדים נתונה לשיקול דעתו של השופט, ולא נעשית באופן שיטתי ומקיף לכל הילדים שעניינם נדון בבית המשפט לענייני משפחה. כמו כן, בחינת פסיקת בתי המשפט למשפחה מצביעה בין היתר על הבדלים משמעותיים בגישותיהם של שופטים שונים ועל העדר אחידות בגישת הפסיקה הישראלית לנושא זה. הלכה למעשה, במרבית התיקים המתנהלים היום בבתי המשפט למשפחה שעניינם משמורת קטינים לא נשמעים ילדים.

הקר (2006) בדקה 189 תיקי גירושין שנדונו בבית משפט לענייני משפחה ברמת גן בין השנים 1996 עד 1998. מממצאי המחקר עולה כי רק במקרים מעטים שמעו השופטים את הילדים. מתוך ניתוח פסקי הדין הסיקה הקר כי אף-על-פי ששופטים מצהירים על ההכרה בזכותם של ילדים להביע את דעתם בעניינים הנוגעים להם, ובכלל זה, להשתתף בהליכים משפטיים, הרי שבפועל הם אינם נוהגים לשמוע את קולם.

על-פי הקר, ככל שהילדים גדולים יותר, שופטים נוטים לתת משקל גדול יותר לדבריהם. עיקרון זה בא לידי ביטוי גם בחוק: לרוב, הענקת משקל מכריע לרצון הילד או לדבריו מותנית בגילו של הילד, לבגרותו או להבנתו. למשל, בחוק אמנת האג (החזרת ילדים חטופים) (התשנ"א-1991) נאמר: "...הגיע לגיל ולרמת הבגרות שבהם מן הראוי להביא בחשבון את השקפותיו" ובחוק אימוץ ילדים (התשמ"א-1981) נאמר: "...מלאו למאומץ תשע שנים או שטרם מלאו לו תשע שנים, אך הוא מסוגל להבין בדבר...".

המחקר של שוז (2009) בחן את ההשתתפות של ילדים בבתי משפט לענייני משפחה בשנים האחרונות ואת המשקל הניתן לרצונותיהם. לשם כך, נבדקו 52 פסקי דין בעניין משמורת והסדרי ראייה לגבי ילדים מעל גיל שש, שפורסמו בשנים 2005-2007. הילדים נשמעו בידי השופט ב-14 מקרים, כולם בני תשע ויותר. ילדים מתחת לגיל 12 נשמעו רק במקרים בהם נפגש השופט גם עם אחים בוגרים יותר. שוז עיינה בפסקי הדין על-מנת לאמוד את המשקל שניתן לרצונות הילד. רק ב-24 מתוך 52 פסקי הדין שנבדקו הוזכרו דעותיו של הילד, בין אם נודעו לשופט משמיעה ישירה ובין אם באמצעות חוות דעת של מומחה. בחלק גדול מפסקי הדין נאמר שרצון הילד הנו אחד השיקולים בהכרעה בעניין משמורת והסדרי ראייה.

עם זאת, שוז (2009) מדווחת כי הרושם המתקבל מקריאת פסקי הדין הנו שלא ניתן משקל רב לרצון הילד. ב-12 פסקי הדין הייתה ההחלטה בניגוד לרצון שהביע הילד. אותרו שלושה גורמים עיקריים אשר השפיעו על המשקל שניתן לרצונו של הילד: (א) עצמאות דעותיו של הילד - במקרים בהם מתרשם השופט כי הייתה הסתה מצד אחד ההורים, הפסיקה הייתה לרוב בניגוד לרצון שהביע הילד; (ב) אופי הרצון - שופטים ייחסו משקל רב יותר לרצון שהובע באופן עקבי במשך תקופה ארוכה, מאשר לרצון שהוא לתפיסתם אימפולסיבי או סתמי; (ג) התאמה בין רצון הילד לבין טובתו - ברוב המקרים במדגם, שבהם עלה קונפליקט בין רצון הילד לבין טובתו, רצון הילד נתפש כלא-עצמאי וכפרי הסתה ובית המשפט פסק בניגוד לרצון הילד.

ב. היוזמה לתכנית הניסיונית להשתתפות ילדים בבתי משפט למשפחה

חתימת האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד הביאה ליצירתם ולהאצתם של תהליכי שיתוף ילדים במדינות החותמות, וביניהן ישראל. במרבית המדינות, תהליכים אלו נמצאים עדיין בשלבים ראשוניים של פיתוח. התכנית הניסיונית של השתתפות ילדים בהליכים בבית המשפט לענייני משפחה בישראל מהווה חלק ממגמה זו. כאמור, אף כי מספר הסדרים בחקיקה הישראלית הכירו באופן נקודתי בזכותם של ילדים להשתתף בהחלטות הנוגעות להם, הרי שאין בכך הסדרה מלאה של הזכות להשתתפות על כל רכיביה כמפורט באמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד. לפיכך, בדוח ישראל משנת 2001 לוועדת האו"ם לעניין יישום האמנה הועלה הצורך בגיבוש מדיניות עקבית בנושא, תוך יישומה באופן אחיד במערכות השונות המקבלות החלטות בעניינם של ילדים. תכנית זו הנה הצעד הראשון לקראת יישום שיטתי ומלא של עקרון השתתפות ילדים בהחלטות בתי המשפט הנוגעות להם בחוק הישראלי.

היוזמה לתכנית הניסיונית הוצעה בדוח ועדת המשנה בתחום הילד ומשפחתו, בראשות ד"ר תמר מורג. ועדה זו פעלה במסגרת ועדת רוטלוי לבדיקת עקרונות יסוד בתחום הילד ומשפחתו ויישומם בחקיקה (משרד המשפטים, 2003). היא הוקמה בידי שר המשפטים בשנת 1997 במסגרת התחיבות ישראל ליישם את האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד. ועדת המשנה גיבשה הצעת חוק מקיפה לעניין שיתוף ילדים בבתי המשפט לענייני משפחה, במטרה לעגן באופן ברור את זכותם של ילדים להשתתפות בהליכים משפטיים הנוגעים להם.

על-פי הצעת החוק, נוסחה זכות ההשתתפות של ילדים באופן מעט שונה מאשר באמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד: "זכותו של כל ילד להביע רצונו, רגשותיו, דעותיו ועמדותיו ולהישמע בחופשיות בכל החלטה או פעולה בעניינו." באמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד נוסחה זכות ההשתתפות באופן הבא: "מדינות חברות יבטיחו לילד המסוגל לחוות דעה את הזכות להביע דעה כזו בחופשיות בכל עניין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הילד." חברי הוועדה שינו מעט את הנוסח מכיוון שסברו כי זכות ההשתתפות אינה צריכה לכלול בהכרח הבעת עמדות וכי היא יכולה להתבטא גם בהבעת רגשות ורצונות. כמו כן, היות שהילד איננו הגורם הקובע את ההחלטה בעניינו, סברו חברי ועדת ההיגוי כי אין להתנות את השתתפותו ביכולתו לעשות זאת.

על-פי הצעת ועדת המשנה, הוקמה מחלקה מיוחדת לליווי ולשיתוף ילדים (להלן "מש"י") במסגרת יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה. תפקיד המחלקה יהיה לסייע לילדים במימוש זכות ההשתתפות שלהם. מתוך ההכרה בחשיבות הרבה של שיתוף ילדים בהליכי בית המשפט לענייני משפחה, מחד גיסא, וברגישות של סוגיה זו, מאידך גיסא, המליצה ועדת המשנה על עריכת תכנית ניסיונית לבחינת מודל החקיקה המוצע בבתי המשפט לענייני משפחה בירושלים ובחיפה. כמו כן, הוחלט כי התכנית הניסיונית תלווה במחקר הערכה.

שרת המשפטים דאז, ציפי לבני, מינתה ועדה ציבורית ליישום המלצות ועדת המשנה בתחום הילד ומשפחתו. בראש הוועדה הציבורית עומדת השופטת (בדימוס) סביונה רוטלוי וחברים בה השופט שלמה אלבז - שופט בית המשפט לענייני משפחה בירושלים, ד"ר תמר מורג - יו"ר ועדת המשנה, ענת ענבר - ממונה ארצית על יחידות הסיוע במשרד הרווחה והשירותים החברתיים, ד"ר פרץ סגל - ראש

תחום ייעוץ במשרד המשפטים, עו"ד מוריה בקשי - ממחלקת ייעוץ וחקיקה במשרד המשפטים, שחר שומן - ראש יחידת ילד ונוער באשלים, טלל דולב - לשעבר מנהלת מרכז אנגלברג לילדים ולנוער במאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל ועו"ד אפרת וונקרט - מנהלת הפרויקט מטעם אשלים, אשר הנה עורכת דין במקצועה המתמחה בגישור במשפחה ובייצוג קטינים בבתי משפט.

תיאור מורחב של מודל התכנית הניסיונית יובא בהמשך, לאחר סקירה בנוגע לילדים להורים גרושים או הנמצאים בהליכי גירושין ובנוגע לבתי המשפט לענייני משפחה וליחידות הסיוע הפועלות לצדם.

1.2 ילדים להורים גרושים

א. שכיחות הגירושין

שכיחות הגירושין עלתה בעולם המערבי באופן משמעותי בעיקר בין השנים 1950-1980. לאחר מכן, התייצבו שיעורי הגירושין (אלדר-אבידן 2003). בישראל, נמשכת בעשר השנים האחרונות מגמה של עלייה מתונה בשיעור הילדים שהוריהם גרושים. על-פי השנתון הסטטיסטי "ילדים בישראל" (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2000; 2007; 1995), בשנת 1995 הוריהם של 4.20% מכלל הילדים בארץ היו גרושים, בשנת 2000 - 5.55% ובשנת 2007 - 6.25%. חוקרים סבורים כי העלייה בשכיחות הגירושין נובעת מהתחזקות העצמאות הכלכלית של נשים, מהעלייה בתוחלת החיים ועמה משך חיי הנישואין ומהעלייה בצפיפות להגשמה עצמית של בני הזוג באמצעות הנישואין. מנגד, ניתן להצביע על הצטמצמות הסטיגמה השלילית המיוחסת לגירושין, על מיתון הטראומה שהם עלולים לגרום לבני הזוג ולילדים ועל ירידה בהאשמה החברתית הנלווית אליהם (Ahrons, 1994; Pinsof, 2002). כל אלה הופכים את הגירושין לתופעה יותר ויותר מקובלת חברתית.

ב. השלכות הגירושין על חיי הילדים

הגירושין הם אירוע אישי, משפחתי, חברתי, כלכלי משפטי ודתי בעל השלכות קצרות-טווח וארוכות-טווח על חייהם של כל בני המשפחה. ההסתגלות אליו מחייבת אינטגרציה של אירועים ושינויים ולמידת תפקידים חדשים (Pam and Pearson, 1998; Amato, 2000; Ahrons, 1994). לאחר הגירושין, נדרשים הילדים להסתגל לדפוסי מגורים חדשים עם הוריהם, לסירוגין בשני בתים או במרחק מההורה שאינו משמורן. בעקבות הגירושין נדרשים הילדים לעתים גם להתמודד עם מעבר למקום מגורים חדש, ובכלל זה, מעבר לבית ספר חדש ולסביבה חברתית חדשה. חלקם מתמודדים עם הרעה במצבם הכלכלי של הוריהם. כמו כן, חלקם מתמודדים עם מערכות זוגיות חדשות של הוריהם או עם נישואיהם מחדש וחיים עם הורה ו/או עם אחים "חורגים" ו/או עם אחים-למחצה (אלדר-אבידן וברנע, 2002; Walker, 2000; Amato, 1999; Amato, 2000).

יתרה מכך, הילדים נדרשים להסתגל לשינויים בדפוסי מערכות היחסים במשפחה, ובכלל זה לשינוי בדפוסי ההורות העלול ליצור אצל הילדים עומס יתר. שינוי זה בא לידי ביטוי באופנים שונים (Wallerstein, 1985; אדר-אבידן, 2003):

- ♦ יש ילדים שצריכים לקחת אחריות על עצמם ועל אחיהם הקטנים, בגלל ירידה בתפקוד ההורים ובפניות הרגשית כלפיהם.
- ♦ יש ילדים האחראיים להוריהם, אם בגלל קשיי ההורה ואם בגלל היחסים הבעייתיים בין ההורים.

◆ ישנם אף ילדים ממשפחות בקונפליקט קשה הלכודים במאבק מתמשך וחרף בין הוריהם שבו הם נתונים לאורך שנים להסתה ולרגשות של נאמנות חצויה.

מחקרים שונים מדגישים את הקשר בין מצב דחק אצל הורים כתוצאה ממשבר הגירושין לבין מצב דחק אצל ילדיהם (Ahrns, 2007; Smart et al., 2001). המסקנות מהמחקרים השונים הן כי הגירושין כשלעצמם אינם הגורם לפגיעה אצל ילדים, אלא שאלה הם משתנים נלווים, דהיינו, רמת העימות בין ההורים, התמשכותו של ההליך המשפטי ומידת החשיפה לעימות (הרמל וצור, 2007; Emery, 1999; Ayoub, Deutch & Maraganore, 1999; Amato & Afifi, 2006).

מחקרים רבים מתארים קשיים של ילדים שהוריהם התגרשו, הנמשכים לאורך שנים רבות, ואף עד לאחר בגרותם (Wallerstein, Lewis & Blakeslee, 2000; Buchanan, Maccoby & Dornbusch, 1996). בקרב ילדים אלה נצפו סימפטומים מגוונים: דיכאון, עצב עמוק, תחושות נטישה ודחייה, הערכה עצמית נמוכה, אכילת יתר, עצבנות כרונית, התעסקות מוגזמת בגירושין, נסיגה חברתית ביחס לבני גילם והאשמה עצמית (Huurre et al., 2006; Reifman et al., 2001; Burnes & Dunlop, 1999; Wallerstein & Kelly, 1980).

רוב המחקרים בשנות התשעים מתארים פער בהתפתחות בין ילדים שהוריהם גרושים לבין ילדים להורים נשואים במספר תחומים: בריאות, התנהגות נורמטיבית, הצלחה בלימודים, הסתגלות פסיכולוגית לחיי המשפחה והחברה, תפיסה עצמית וכישורים חברתיים (בתוך: אלדר-אבידן, 2003). עם זאת, בשנים האחרונות הצטמצם הפער בין הקבוצות הללו. ניתן להסביר זאת בהתרחבות התופעה וקבלתה החברתית או במודעות הרבה יותר של ההורים לקשיי הילדים ובמאמץ הניכר שהם עושים לצמצום ההשלכות השליליות של הגירושין על ילדיהם (Amato, 2000; Amato & Reifman et al., 2001; Keith, 1991).

1.3 מענים מקצועיים-טיפוליים לילדים

מחקרים שונים הראו כי להתערבות ולתמיכה בילדים ובהורים גרושים ובתהליך גירושין יכולה להיות תרומה משמעותית והשלכות על הסתגלותם של הילדים ועל תפקודם במישורי החיים השונים בטווח הקצר ובטווח הארוך (Pollet, 2009; Pollet, 2008; McIntosh & Deacon-Wood, 2003; Blaisure & Geasler, 2000; Thoennes & Pearson, 1999). בארצות הברית ובאוסטרליה ישנה מדיניות במרבית המדינות בנוגע למתן מענים מקצועיים-טיפוליים לילדים ולהורים מתגרשים. למשל, ב-46 מדינות בארצות הברית, הורים הנמצאים בתהליך גירושין מופנים על-ידי בית המשפט למשפחה להשתתפות בתכניות חינוכיות המספקות מידע על ההשלכות האפשריות של העימות המתמשך בין ההורים על רווחתם של הילדים ולאיוון בתקשורת בין-הורית חיובית לאחר הגירושין. ב-17 מדינות בארצות הברית מופנים הילדים על-ידי בית המשפט למשפחה להשתתפות בתכניות למידע ותמיכה (Pollet, 2008; 2009). באוסטרליה נערכה בשנת 2006 רפורמה בחקיקה בתחום המשפחה, שמטרתה לצמצם טיפול בסכסוכים משפחתיים בשיטה האדברסרית בבתי המשפט למשפחה. במסגרת הרפורמה הוקמה רשת של 65 מרכזים כוללניים ליחסים במשפחה (FRC = Family Relationship Center). מרכזים אלו נועדו לספק שירותים שונים למשפחה בשלבי משבר שונים, כגון גישור וטיפול, תוך התמקדות

בטובתם וברוחתם של הילדים. מרכזים אלה מספקים מידע להורים גרושים או בתהליך גירושין, שירותים ליישוב הסכסוך וליצירת הסדרים הוריים וייעוץ ותמיכה פרטניים וקבוצתיים. גם הילדים מקבלים במרכזים אלו תמיכה פרטנית וקבוצתית, וכן, ייעוץ באמצעות "קו חם" (ייעוץ בטלפון) וייעוץ באינטרנט (Caruana & Parker, 2009).

אמנם, אין בישראל מדיניות כוללת בנוגע להתערבות מקצועית-טיפולית לילדים שהורים בתהליך גירושין או גרושים. אולם, ניתנים מענים מאוד מצומצמים לאוכלוסייה זו במסגרת שירותים שונים במערכת הרווחה: במחלקות לשירותים חברתיים, בתחנות לייעוץ בחיי המשפחה והנישואין, במרכזים למניעת אלימות ועוד⁷. כמו כן, ניתן מענה גם במערכת השירותים המיועדת למשפחות בגירושין, כמו יחידות הסיוע שליד בתי המשפט ופקידי הסעד לסדרי דין של משרד הרווחה⁸. ביחידות הסיוע נערכות מדי שנה כ-25 סדנאות מידע והדרכה ברחבי הארץ להורים המעוניינים בכך⁹. קבוצות תמיכה לילדים שהורים התגרשו נערכות במחלקות לשירותים חברתיים, אולם מדובר ביוזמות מקומיות מזדמנות. כמו כן, שירותי בריאות הנפש של משרד הבריאות וקופות החולים מעניקים טיפול נפשי לילדים ולמשפחות גם במצבי גירושין. ממחקרה של אלדר-אבידן (2003), בנוגע לתפיסתם של בנות ובנים בוגרים להורים גרושים את מקומם של גירושי הורים בחייהם, עולה כי רובם לא נעזרו בשירותים חברתיים, חינוכיים וטיפוליים לצורך הסתגלותם לגירושי הורים, על אף הקשיים. עד היום לא נערך מיפוי שיטתי של הצרכים ושל המענים הניתנים לילדים להורים גרושים או בתהליך גירושין במערכות השירותים הציבוריות השונות, כבסיס לעיצוב מדיניות.

1.4 התדיינות בענייני ילדים בבתי משפט לענייני משפחה

בשנת 1995 (התשנ"ה) נחקק חוק בתי המשפט לענייני משפחה בישראל. מדובר בבתי משפט אזרחיים ייחודיים, בדרג של בית משפט השלום. חוק בתי המשפט לענייני משפחה קובע תהליכים משפטיים ייחודיים לטיפול בענייני משפחה והיחסים בתוכה, הנוגעים לדיון בבית המשפט. בבתי משפט אלה שופט אחד יושב על המדוכה בכל ענייניה של אותה משפחה. הגדרת המשפחה הנדונה הנה רחבה, והיא כוללת בני זוג לשעבר, הורים ואחים, ילדים ונכדים. הנושאים הנדונים בבתי המשפט לענייני משפחה כוללים הסדרים המלווים תהליכי גירושין, וגם סכסוכים כספיים בין בני משפחה, אלימות במשפחה, סכסוכי ירושה, אימוץ ילדים ואפטרופסות.

ההתדיינות בבתי המשפט לענייני משפחה, הנוגעות להסדרים המלווים תהליכי גירושין כוללות: הסדרי משמורת לילדים עד גיל 18, דהיינו קביעת ההורה האחראי למגורי הילד ולגידולו בביתו והסדרי ראייה המגדירים את זכותו של הורה לא משמורן להיפגש עם ילדיו, לרבות הגדרת מועדי המפגש עם הילד, ולעתים אף תנאים המגדירים ומגבילים מפגשים אלה. ההסדרים כוללים גם הסדרי מזונות ילדים, דהיינו קביעת גובה התשלום החודשי שמשלם הורה שאינו משמורן להורה המשמורן כדי לספק את צורכיהם הכלכליים של ילדיו עד להגיעם לבגרות. בנוסף, כוללים ההסדרים גם הסכמות

⁷ ראו לדוגמה, אצל גרינבאום (2008): תיעוד וניתוח של עבודה קבוצתית עם משפחות בגירושין במסגרת שירותי הרווחה.

⁸ ראו לדוגמה לאופר וברמן (2008): הערכת סדנה להורים בהליכי פרידה וגירושין ביחידות הסיוע שליד בתי המשפט למשפחה.

⁹ על-פי דיווח הממונה הארצית על יחידות הסיוע במשרד הרווחה והשירותים החברתיים

לגבי מוסדות החינוך שבהם יתחנכו הילדים ופעילות מחוץ למוסדות החינוך, וכן, שמירת קשר עם בני משפחה נוספים. כמו כן, ההסדרים כוללים גם החזרת ילדים חטופים ובקשות הגירה של הורה עם הילד בעקבות הגירושין.

1.5 יחידות הסיוע שליד בתי המשפט

בבית המשפט לענייני משפחה פועלת יחידת סיוע העוסקת במתן ייעוץ ומענים טיפוליים למשפחות המתדיינות ולשופטי בית המשפט. מטרת היחידה היא לסייע לסיום מהיר ומוסכם של הסכסוך ולמזער את הפגיעה הנגרמת מההתדיינות המשפטית לכל בני המשפחה, ובעיקר לילדים (אלדר-אבידן, 2003). יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה הוקמו אף הן מתוקף חוק בתי המשפט לענייני משפחה (1995) והתקנות הנלוות אליו. הן פועלות במסגרת השירות לפרט ומשפחה במשרד הרווחה והשירותים החברתיים. עובדי היחידות הם עובדים סוציאליים ופסיכולוגים יועצים, המסייעים למשפחות באמצעות התערבויות טיפוליות כגון גישור בין הצדדים לסכסוך. כמו כן, הם עוסקים בהבהרת משמעויותיו הפסיכולוגיות של הסכסוך והשלכותיהם של ההסכמים על המתדיינים ועל ילדיהם במקרי גירושין. בנוסף, הם מספקים לשופטים חוות דעת מקצועית נוספת במקרים מורכבים, מבהירים חוות דעת מקצועית של גורמים אחרים, מסייעים במיפוי ובהפניה לשירותי הייעוץ, האבחון והטיפול בקהילה ועוד.

עד להפעלתה של התכנית הניסיונית של שיתוף ילדים, נפגשו עובדות יחידות הסיוע עם ילדי המשפחה רק לעתים רחוקות ובמקרים חריגים, כגון, כאשר נשמעו טענות על קשיים רגשיים והתנהגותיים של הילד או כשהשופט נפגש עם הילד וביקש מעובדת יחידת הסיוע להתלוות אליו. מפגשים אלו היו נדירים, ולא כחלק משגרה ומנוהל קבוע.

1.6 פקידי סעד לסדרי דין

שירות נוסף שניתן לשופטי בתי המשפט לענייני משפחה בנוגע להתדיינות בשל גירושין הוא קבלת תסקיר מידי פקידי הסעד לסדרי דין. אלה הם עובדים סוציאליים בעלי הכשרה מיוחדת הממונים בידי שר הרווחה והמועסקים במחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות בפקוח השירות לרווחת הפרט והמשפחה במשרד הרווחה והשירותים החברתיים. תפקידם להגיש חוות דעת מקצועית (תסקיר) לערכאות משפטיות¹⁰ על משפחות וילדים במצבי פירוד וגירושין ובמצבים אחרים¹¹. לצורך הכנת התסקיר, פקיד הסעד אוסף מידע ממוסדות חינוך, בריאות, רווחה ומגורמים נוספים בקהילה, עורך פגישות עם כל בני המשפחה, לרבות הילדים, מקיים תצפיות ובודק את הרישום הפלילי. בתסקיר נכללות עובדות, התרשמויות מקצועיות וחוות דעת. על סמך הממצאים, פקיד הסעד מציג לפני הערכה המשפטית המלצות על משמורת והסדרי ראייה ו/או התערבות טיפולית. בסיום כתיבת התסקיר, פקיד

¹⁰ הערכאות המשפטיות הן: בית משפט לענייני משפחה, בית דין רבני, בית דין שרעי/דרוזי/נוצרי, בית משפט השלום, בית משפט מחוזי, בית המשפט העליון או לבקשת היועץ המשפטי למשרד הרווחה.

¹¹ מצבים אלה הם: מצבים שנדרשת בהם הגנה על קרבת אלימות במשפחה; מצבים שבהם חולי נפש וחסרי ישע זקוקים להגנה ולאפטרופסות; בקשות להיתר נישואים לקטינים מתחת לגיל 17; בקשות להכרה באבהות; בקשות להמרת דת; מצבים שבהם ילד נחטף בתוך מדינת ישראל או בין מדינות החתומות על אמנת האג.

הסעד מעביר את התרשמותו גם למשפחה. שופט בית המשפט לענייני משפחה שביקש את התסקיר עשוי לקבל את המלצות פקיד הסעד באופן מלא או חלקי, לבקש חקירה נוספת או לדחות את ההמלצות.

במסגרת תפקידם, משוחחים פקידי הסעד לסדרי דין עם הילדים ושומעים את עמדותיהם ומשלבים את הדברים בתסקיר. שמיעתם של הילדים נעשית רק בחלק מן המקרים שבהם מתבקש תסקיר, על-פי שיקול דעתם של פקידי הסעד.

1.7 השתתפות ילדים בהליכי בתי משפט לענייני משפחה בעולם

במדינות מסוימות, כגון אוסטרליה, ניו זילנד וסקוטלנד, הוסדרה בחקיקה החובה להתחשב בדעות של ילדים.¹² וכך, לא יכולה להתקבל הכרעה מבלי שהשקפותיו של הילד באו לידי ביטוי. אולם, לא הוסדרו חוקים ותקנות בנוגע לאופן ביטוי השקפות הילדים, כך שהדבר יכול להיעשות בדרכים שונות, החל מדוח המוגש לבית המשפט בידי איש מקצוע שביצע תסקיר על המשפחה וכלה בשיחה ישירה בין הילד לשופט.

Taylor and Gollop אספו מידע לגבי השתתפות ילדים בבתי משפט לענייני משפחה ב-16 מדינות שהתחייבו לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד (Taylor & Gollop, 2007): קנדה, ארצות הברית, מקסיקו, אנגליה, אירלנד, צ'כיה, סלובקיה, ישראל, יפן, סין, הונג קונג, אוסטרליה, ניו זילנד, ברזיל וניגריה. החוקרים מצאו שונות גדולה מאוד בין המדינות: בחלק מן המדינות אין עדיין פרקטיקה של שמיעת ילדים (ניגריה, למשל); במדינות אחרות, כגון ארצות הברית, השתתפות של ילדים היא אפשרית, אך אינה מחויבת לפי חוק; באוסטרליה ובניו זילנד השתתפות ילדים בהליך המשפטי הנוגע להם היא חובה, ואכן, היא שכיחה. באוסטרליה מיושמת בשנים האחרונות תכנית ממשלתית - "Children in Focus" - שמטרתה לעודד יישוב סכסוכים בין ההורים באמצעות גישור והשתתפות הילדים (Mcintosh, Long & Maloney, 2004). תכנית זו פועלת בו-זמנית הן להחלפת הליכים משפטיים בגישור והן להטמעת השתתפות משמעותית של ילדים בתהליכי קבלת החלטות.

א. חסמים ליישום עקרון ההשתתפות

חוקרים שונים מציינים סיבות לכך שהשתתפות ילדים בהליכים בבתי משפט לענייני משפחה היא חלקית או חסרה, גם במדינות החברות באמנה הבין-לאומית לזכויות הילד (Taylor & Gollop, 2007):

¹² בניו זילנד:

The Care of Children Act 2004: "(2) to take account of any views the child has had a reasonable opportunity to express".

בסקוטלנד:

Children Act 1995, CHAPTER 36, Part I, 6 Views of children: "(1) A person shall... have regard so far as practicable to the views (if he wishes to express them) of the child concerned, taking account of the child's age and maturity ... to the generality of this subsection a child twelve years of age or more shall be presumed to be of sufficient age and maturity to form a view".

באוסטרליה:

The Family Law Act 1975, section 68f(2)(a)

- ◆ **התנגדות לעקרון ההשתתפות** - Neale (2002) למשל מציין את הגישה הממשיכה להיות שלטת בבתי משפט, הרואה בילדים כפופים למבוגרים ובלתי-רלוונטיים לדיון המשפטי.
- ◆ **הימנעות מעירוב ילדים בסכסוך ההורים** - יש הגורסים כי מעורבות הילדים בסכסוך של ההורים פוגעת בהם ומאלצת אותם לבחור צד.
- ◆ **השתתפות עלולה לעודד הסתה ולחץ על הילדים** - בתהליכים בבתי משפט לענייני משפחה, פעמים רבות נתונים הילדים ללחצים של אחד ההורים או של שניהם. יש סכנה כי ילד יביע את מה שמצופה ממנו, ולא את השקפותיו האמיתיות. ההורים עלולים לתמרן את ילדיהם בניסיון להשפיע על השקפותיהם. במצב זה, שמיעת הילד לא רק מיותרת, אלא גם מזיקה בכך שהיא חושפת את הילד ללחץ מצד ההורים.
- ◆ **ספק ביכולת של ילדים לדעת מהי טובתם** - יש הסבורים שילדים, במיוחד צעירים, אינם בוגרים דים כדי לשקול מהו הפתרון הנכון בעבורם, ולכן, השתתפותם היא בלתי-רלוונטית ומיותרת.
- ◆ **ספק ביכולת של ילדים לבטא את השקפתם באופן ברור** - אופן הביטוי של ילדים שונה מביטוי של מבוגרים, והמבוגרים לא תמיד יכולים לרדת לסוף דעתם. הדבר נכון במיוחד לגבי ילדים צעירים.
- ◆ **תפיסת ההשתתפות כפוגעת בהגינות ההליך** - יש הטוענים כי שמיעת הילד בידי שופט פוגעת בקיומו של ההליך הוגן, משום שדברי הילד לשופט באופן פרטי לא יוכלו לעמוד לחקירה נגדית. על כן, יש שופטים המסתייגים משיחות אישיות עם ילדים (Cashmore & Parkinson, 2007).
- ◆ **העדר משאבים או מחסור באנשי מקצוע** - חלק מן החוקרים שנכללו בסקירה של Gollop and Taylor (2007) ציינו בין החסמים להשתתפות ילדים את העדרם של משאבים או מחסור באנשי מקצוע לשמיעת הילדים.

ב. תכנית ניסיונית להשתתפות ילדים בבריטיש קולומביה, קנדה

מהמאמרים שנסקרו לצורך הדוח הנוכחי עולה כי רק במדינות מעטות מופעלות תכניות ייחודיות בבתי המשפט לענייני משפחה לצורך הבניית השתתפותם של ילדים בהליך. ברוב המדינות, השתתפות הילדים בהליך אינה מוצעת באופן אוטומטי לכל הילדים שעניינם נדון בבית המשפט, אלא נתונה להחלטותיהם של אנשי מקצוע, לרוב עובדים סוציאליים ועורכי דין. אי לכך, אופן ההשתתפות נתון לשינויים בכל מקרה ואין "מסגרת" המכתיבה נהלים מסוימים ומחייבים. דוגמה יוצאת דופן היא התכנית הניסיונית להשתתפות ילדים בהליכי בתי משפט לענייני משפחה - "Hear the Children" - שנערכה בעיר קלונה (Kelowna) בבריטיש קולומביה (International Institute for Child Rights and Development, 2007).

הפיילוט בקלונה החל ב-2005 וארך שנה וחצי, בליווי הערכה של המכון הבין-לאומי לזכויות ולהתפתחות ילדים באוניברסיטת ויקטוריה (IIRCD). במסגרת התכנית הניסיונית הוכשרו "מראיינים" (עורכי דין ויועצים טיפוליים - clinical counselors) שתפקידם היה לראיין ילדים ולדווח על השקפותיהם להוריהם ולבית המשפט. כמו כן, נערכו מפגשי הסברה לעורכי דין ולשופטים.

במסגרת התכנית הניסיונית השתתפו ילדים בני 9-16 מכ-60 משפחות (כ-10% מהילדים שעניינם נדון בבית המשפט).

את "הריאיון" (השיחה עם הילד במונחי התכנית) יכול היה ליוזם שופט, אחד ההורים או יועץ, בכל שלב בהליך המשפטי. התכנית בוצעה ללא תקנות מחייבות, ולכן, השתתפות הילדים הותנתה בהסכמת ההורים. ההורים בחרו מראיין מתוך 15 אנשי מקצוע במאגר, ומלאו טופס אינטייק על אודות הילד. המראיין קבע עם ההורים את מועד הריאיון, הסביר להם על הריאיון וענה על שאלותיהם. במפגש עם הילד, הסביר המראיין לילד את הסיבות לקיום הריאיון, אפשר לו לשאול שאלות ושאל אותו האם הוא מעוניין להתראיין. אם הילד הביע עניין, התקיים ריאיון שנמשך כשעה, לרוב במשרדו של המראיין, והדגש היה על הקשבה ורישום דברי הילד. בתום הריאיון, עבר המראיין עם הילד על רשימותיו על-מנת לוודא עמו שהן תואמות את הדברים שהילד ביקש להביע. לאחר הריאיון, מסר המראיין את תיעוד הריאיון להורים ולשופט. ההורים והשופט התבקשו לספק לילד מידע בנוגע לכל החלטה סופית, בהתאם לגילו וליכולתו להבין, תוך מתן הזדמנות לילד לשאול שאלות בנוגע להחלטה.

על-פי ממצאי ההערכה, כל המראיינים סברו שהריאיון הנו כלי עזר חשוב והביעו רצון להמשיך ולעשות בו שימוש. כמו כן, ציינו כל המראיינים כי לפחות באחד המקרים שבהם היו מעורבים הוביל הריאיון לפשרה מוקדמת או לקיצור המשפט. כל השופטים שנשאלו השיבו כי הראיונות הקלו על עבודתם. עם זאת, התגלו מספר קשיים:

1. הראיונות בוצעו רק בסוף ההליך המשפטי. המעריכים המליצו כי יתבצע במידת הצורך יותר מריאיון אחד עם כל ילד בכל שלב של ההליך ולפני כל דיון שבו יכולות להתקבל החלטות.
2. נמצא כי מפגש אחד בלבד עם הילד אינו מספיק. הומלץ לקיים שלושה מפגשים עם הילד: ריאיון, ריאיון מעקב ופגישת דיווח על התוצאות.
3. רואיינו רק 10% מהילדים שנדונו בבית המשפט.
4. בפועל לא נמסר לילדים דיווח לגבי החלטת בית המשפט.
5. לעתים, נמנעה השתתפות של ילדים צעירים או בוגרים.
6. המעריכים המליצו כי הורים וילדים צריכים לקבל מידע על הראיונות מוקדם ככל האפשר בהליך בבית המשפט.

1.8 התכנית הניסיונית של שיתוף ילדים בהליכים משפטיים הנוגעים להם בבתי משפט לענייני משפחה בישראל¹³

ביוני 2006 החלה הפעלת התכנית הניסיונית, תוך שיתוף פעולה בין משרד המשפטים - הנהלת בתי המשפט, לבין משרד הרווחה - יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה ובין אשלים. התכנית הופעלה על-פי תקנות שנחקקו במיוחד לצורך כך. התכנית הניסיונית הופעלה למשך כשלוש שנים והופעלה בבתי המשפט לענייני משפחה בירושלים ובחיפה. במסגרתה, הוקמו ביחידות הסיוע שליד

¹³ התכנית הניסיונית הופעלה על-פי תקנות סדר הדין האזרחי - הוראת שעה, התשס"ח-2007. התקנות מובאות במלואן בנספח א'.

בתי משפט אלה מחלקות לשיתוף ילדים (להלן: מש"י). עובדות מחלקות השיתוף (להלן: עובדות מש"י) שפעלו ביחידות הן עובדות סוציאליות, שהן עובדות מן המניין ביחידת הסיוע ואשר גם פיתחו מומחיות לניהול תהליך שיתוף הילדים בהליכים משפטיים בבית משפט לענייני משפחה. בנוסף, פעל במסגרת היחידות פסיכולוג קליני. היקף העבודה הכולל של צוות מש"י היה 25 שעות שבועיות בכל מחלקה.

לפי תקנות סדר הדין האזרחי, כל הילדים בני 6-18 שלגביהם מתנהלים תיקי משמורת, הסדרי הראייה, הגירה וחינוך מוזמנים למש"י בהחלטת השופט שדן בתובענה בעניינם, בדיון הקדם משפטי או במועד מאוחר יותר שנקבע. לצורך זה, סימנו עובדות מש"י את התיקים הרלוונטיים במסגרת התכנית הניסיונית. השופט רשאי להחליט כי הילד לא יוזמן למחלקת השיתוף לצורך שמיעתו אם שוכנע כי מימוש זכותו להישמע תגרום לו פגיעה חמורה יותר מזו שתיגרם לו אם לא יישמע.

עובדת מש"י מזמינה את הילד באמצעות דף הזמנה והסבר על תהליך שיתוף הילדים שהיא שולחת לכל אחד מההורים ולילד.¹⁴ במקביל, עובדת מש"י מתקשרת להורי הילד על-מנת לתאם את מועד המפגש. במפגש במחלקת שיתוף ילדים היא מסבירה לילד כי זכותו להביע בפני בית המשפט את רגשותיו, את מחשבותיו, את רצונותיו ואת עמדותיו בנוגע לנושאי ההתדיינות בעניינו, תוך חיסיון מלא או חלקי של דבריו, על-פי בחירתו. עובדת מש"י מסבירה לילד שהוא יכול לממש את זכותו בשיחה ישירה עם השופט שדן בתובענה בעניינו או בשיחה עם עובדת מש"י או בדרך אחרת כמו מכתב.

לפי התכנון, טרם הפעלת התכנית הניסיונית, אמור היה הילד להגיע למחלקת השיתוף רק כדי לקבל הסבר על זכותו להשתתף בהליך בית המשפט וכדי להחליט אם אמנם הוא רוצה לממש אותה.

בתום המפגש, עובדת מש"י בודקת עם הילד מה מבין הדברים שאמר הוא מעוניין למסור לשופט ומעבירה לשופט תרשומת מדברי הילד. התרשומת כוללת פירוט של השיחה, ללא חוות דעת ופרשנות מצדה. אם בחר הילד להשמיע את דבריו במישרין לשופט, הוא נפגש עמו בלשכתו בלוויית עובדת מש"י. במפגש זה כותב השופט תרשומת מדברי הילד, כאמור בתקנות: "בחר הילד להשמיע את דבריו לפני שופט, יהיו נוכחים בעת ההשמעה השופט ועובד יחידת הסיוע [עובדת מש"י], ובהיעדרו של עובד יחידת הסיוע [עובדת מש"י] - אדם נוסף מעובדי בית המשפט; בית המשפט ירשום את עיקרי דבריו של הילד." התרשומות של השופט או של עובדת מש"י חסויות ושמורות בכספת בית המשפט לצורך ערכת הערעור, ככל שיידרש להן, אך אינן פתוחות לעיון בעלי הדין ועורכי דינם. אולם, בית המשפט רשאי להחליט על גילוי הדברים שהשמיע הילד, כולם או חלקם, אם הילד הסכים לגילוי הדברים ובית המשפט מצא כי יהיה בגילוי כדי לקדם את טובת הילד.

לעתים, בעקבות המפגש עם הילד, עשויה עובדת מש"י ליצור קשר עם ההורים ולמסור להם את התרשומותה ממצבו הרגשי של הילד ומצרכיו, וכן, להעביר להם מסרים ותכנים שבהם שיתף, בהסכמת הילד. בעת הצורך נפגש פסיכולוג המחלקה עם הילד ו/או עם ההורים או מי מהם לצורך התערבות טיפולית קצרת-טווח בת שלושה-ארבעה מפגשים במחלקת השיתוף.

¹⁴ דוגמאות לדפי ההסבר לילדים מופיעות בנספח ב'.

לפי התקנות, לאחר קבלת ההחלטה, על השופט או עובדות מש"י להסביר לילד את עיקרי ההחלטה הנוגעים לו, באופן המותאם לגילו ולמידת בגרותו, אלא אם החליט בית המשפט שאין צורך בכך.

2. מערך מחקר ההערכה

2.1 מטרת המחקר

מטרת המחקר היא לבחון את מידת התאמת המודל לחקיקה לגבי כלל בתי המשפט לענייני משפחה ובתי הדין הדתיים, והאם יש לערוך בו שינויים. וביתר פירוט, שאלות ההערכה הן:

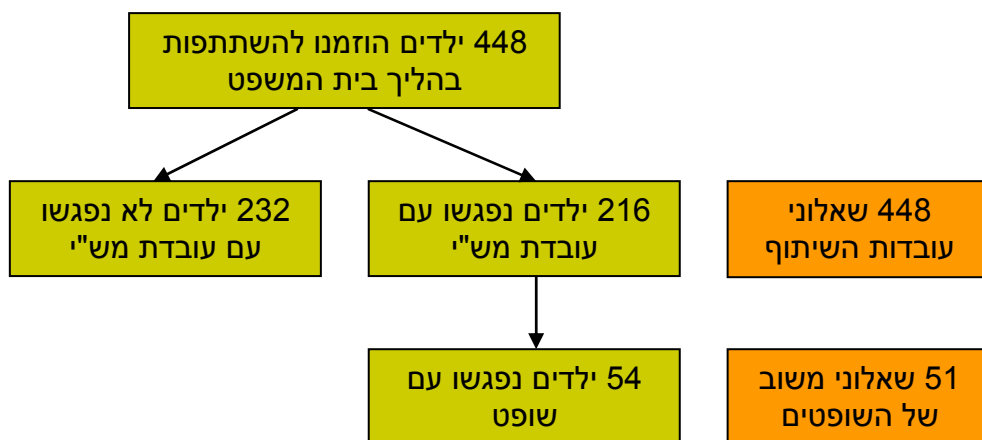
1. מהם דפוסי ההשתתפות של הילדים בהליך בבית המשפט?
2. מהן דרכי העבודה של אנשי המקצוע השונים המעורבים בשיתוף הילדים בהליכים בבית המשפט ישירות ובעקיפין?
3. מהם הגורמים המקדמים את שיתופם של ילדים בהליכים הנוגעים להם בבית המשפט לענייני משפחה ומהם החסמים המעכבים את שיתופם?
4. מהי תרומת שיתוף הילדים לקבלת ההחלטות בבית המשפט לענייני משפחה, וכן, לילדים ולהוריהם, כפי שהיא באה לידי ביטוי לדעת הגורמים שנטלו חלק בתכנית הניסיונית: השופטים, עובדות מש"י, ההורים, הילדים, עורכי הדין ופקידי הסעד לסדרי דין.

2.2 אוכלוסיית המחקר

א. ילדים

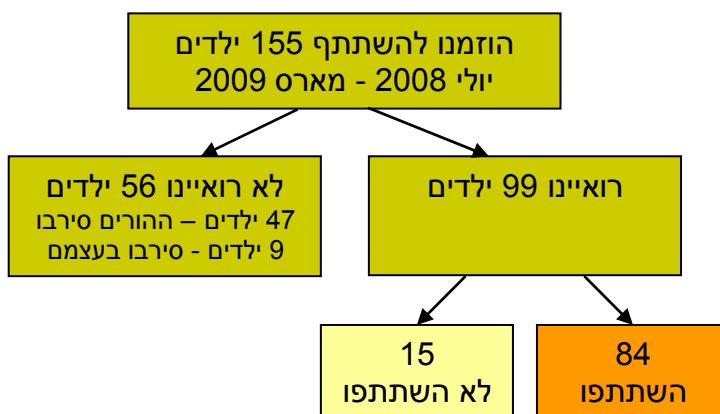
טופסי תיעוד לעובדות מש"י: תהליך שיתופם של כל הילדים שהוזמנו להשתתפות בתקופת המחקר, דהיינו 448 ילדים גילאי 6-18, תועד באמצעות טפסים לעובדות מש"י (בין אם נשמעו בפועל ובין אם לאו). בנוסף, מבין 54 הילדים שנשמעו בידי שופטים בתקופת המחקר, תועדו מפגשי ההשתתפות של 51 ילדים באמצעות שאלוני משוב של השופטים. תיאור אוכלוסיית המחקר על-פי טופסי התיעוד לעובדות מש"י מופיע בתרשים 1.

תרשים 1: אוכלוסיית המחקר מתוך טופסי התיעוד לעובדות מש"י

ראיונות טלפוניים עם ילדים: בוצעו ראיונות עם 99 ילדים מתוך 155 ילדים בני 10-18 שהוזמנו להשתתף בהליך בית המשפט (ילדים שתועדו בטופסי התיעוד ולא ילדים אחרים). לא נכללו ילדים שהוזמנו להשתתף לפני יולי 2008, מכיוון שלא היה ברור בתחילת המחקר כיצד בדיוק תתנהל התכנית הניסיונית ומה תהיינה הסוגיות המשמעותיות שלגביהן יהיה צורך בהתייחסות של הילדים. הפנייה לילדים נעשתה אך ורק בהסכמת שני ההורים, וכך, לא רואיינו 47 ילדים (מתוך 155) עקב סירוב של אחד ההורים או שניהם. לאחר קבלת הסכמה לראיונות מההורים, נשאלו הילדים אם הם מסכימים להתראיין. תשעה ילדים סירבו. כפי שניתן לראות, יותר ילדים שהשתתפו (נשמעו) התראיינו בפועל, מאשר ילדים שלא השתתפו (לא נשמעו). ההיענות לראיונות הילדים מוצגת בתרשים 2.

תרשים 2: היענות הילדים לראיונות

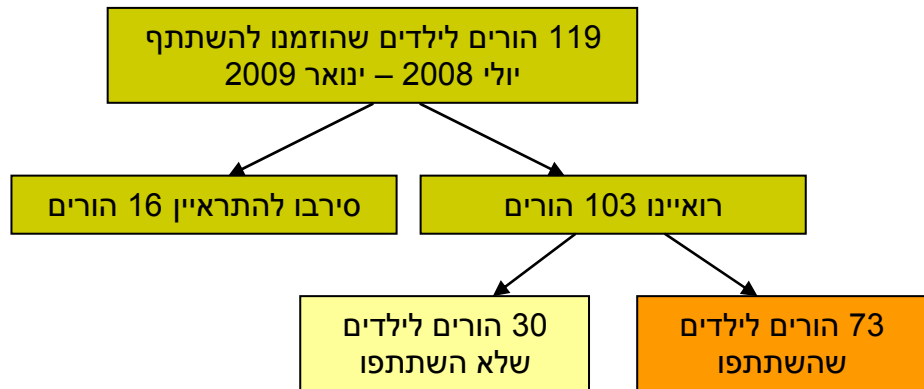

ראיונות עומק חצי-מובנים עם ילדים: מבין המרואיינים בריאיון הטלפוני נבחרו, לצורך ראיונות העומק המובנים למחצה, עשרה ילדים המייצגים מגוון עמדות לגבי התכנית הניסיונית. מביניהם, הסכימו להתראיין - חמישה ילדים.

ב. הורים

ראיונות טלפוניים עם הורים: בוצעו ראיונות עם 103 הורים לילדים שהוזמנו להשתתפות, מתוך 119 הורים (הורים לילדים שתועדו בטופסי התיעוד, ולא הורים לילדים אחרים). לא נכללו הורים לילדים שהוזמנו להשתתפות לפני יולי 2008, מכיוון שלא היה ברור בתחילת המחקר כיצד בדיוק תתנהל התכנית הניסיונית ומה תהיינה הסוגיות המשמעותיות שלגביהן יהיה צורך בהתייחסות של ההורים. פנינו לכל 119 ההורים, 16 סירבו להתראיין. בסך הכול, רואיינו 73 הורים לילדים שהשתתפו בהליך בית המשפט (נשמעו) ו-30 הורים לילדים שלא השתתפו (לא נשמעו). כפי שניתן לראות, יותר הורים לילדים שהשתתפו הסכימו להתראיין מאשר הורים לילדים שלא השתתפו. ההיענות לראיונות ההורים מוצגת בתרשים 3.

תרשים 3: ההורים שילדיהם הוזמנו להשתתפות - היענות לראיונות

ראיונות עומק חצי-מובנים עם הורים: מבין המרואיינים בריאיון הטלפוני, נבחרו עשרה הורים המייצגים מגוון עמדות לגבי התכנית הניסיונית לצורך ראיונות העומק המובנים למחצה. מבניהם, הסכימו להתראיין שישה הורים.

ג. אנשי מקצוע

ראיונות עומק חצי-מובנים עם עובדי מחלקות השיתוף ועם מנהלות יחידות הסיוע: בוצעו 14 ראיונות עומק פנים אל פנים בחיפה ובירושלים עם שתי עובדות מש"י בכל מחלקה, עם פסיכולוג מחלקת השיתוף ועם מנהלת יחידת הסיוע. הראיונות עם כל המרואיינים בוצעו פעמיים, הן בשלב א' של התכנית הניסיונית והן בשלב ב'¹⁵, למעט הראיונות עם הפסיכולוגים, שבוצעו רק פעם אחת. פירוט מופיע בלוח הבא.

לוח 1: ראיונות עומק חצי-מובנים עם עובדות מש"י, פסיכולוגים ומנהלות יחידות הסיוע, לפי שלב בתכנית הניסיונית (במספרים מוחלטים)

בעלי התפקידים	סה"כ	שלב א'	שלב ב'
סה"כ ראיונות	14	8	6
עובדות מש"י	8	4	4
פסיכולוגים של מש"י	2	2	-
מנהלות יחידות הסיוע	4	2	2

ראיונות עומק חצי-מובנים עם שופטי בתי המשפט לענייני משפחה: בוצעו שבעה ראיונות עומק חצי-מובנים עם שופטים בבתי המשפט לענייני משפחה שבהם הופעלה התכנית הניסיונית - חיפה וירושלים. בשלב א' של התכנית הניסיונית בוצעו שני ראיונות פנים אל פנים בוצעו ובשלב ב' - חמישה ראיונות טלפוניים.

¹⁵ פירוט שלבי המחקר מופיע בסעיף 2.3.

ראיונות עומק חצי-מובנים עם עורכי דין לענייני משפחה: בוצעו שבעה ראיונות עומק חצי-מובנים בטלפון עם עורכי דין שלקוחותיהם מטופלים בבתי המשפט לענייני משפחה שבהם הופעלה התכנית הניסיונית - ירושלים וחיפה. הראיונות בוצעו בשלב ב' של התכנית הניסיונית.

ראיונות עומק חצי-מובנים עם פקידי סעד לסדרי דין: בוצעו ארבעה ראיונות עומק חצי-מובנים בטלפון עם פקידי סעד לסדרי דין שהמשפחות שעמהן הם עובדים מטופלות בבתי המשפט לענייני משפחה שבהם הופעלה התכנית הניסיונית - ירושלים וחיפה. הראיונות בוצעו בשלב ב' של התכנית הניסיונית.

2.3 שלבי המחקר

ההערכה בוצעה במהלך של שתי תקופות (להלן שלבים). שלב א' נערך בין נובמבר 2006 לפברואר 2008. לאחר הצגת ממצאי הביניים לוועדת ההיגוי במארכ 2008, בוצעו מספר שינויים ביישום התכנית הניסיונית אשר בפועל הביאו לשיפורה. לאחר מכן, החל שלב ב' (מארכ 2008 - מארכ 2009). חלק מהממצאים יוצגו בחלוקה לשני שלבי התכנית הניסיונית, כדי להראות מגמות בשיפור היישום שלו.

שלב א' של התכנית הניסיונית נמשך זמן רב יותר משלב ב': 15 חודשים, לעומת 12 חודשים. לעומת זאת, שיעור הילדים שהוזמנו להשתתפות בשלב א' מעט נמוך יותר (45% לעומת 55%). זאת, מכיוון שעם הזמן, גברה תדירות הזמנתם של ילדים להשתתפות(לוח 2).

לוח 2: הילדים שהוזמנו להשתתפות בידי עובדות מש"י בשני שלבי התכנית הניסיונית

שלב בתכנית הניסיונית	מספר הילדים	אחוז הילדים
סה"כ	448	100
שלב א'	203	45
שלב ב'	245	55

2.4 איסוף המידע

א. כלי מחקר כמותיים

- ♦ **טופס תיעוד לעובדת מש"י:** בטופס נכללו שאלות על הזמנת הילד להשתתפות, על השתתפותו בהליך בית המשפט במפגשים עם עובדת מש"י ועם השופט ועל הקשר עם הילד בסיום תהליך ההשתתפות. כמו כן, נכללו בטופס שאלות על הקשר עם ההורים לאורך תהליך ההשתתפות ועל תרומות ההשתתפות לילד ולהליך המשפטי, להערכתן של עובדות מש"י.
- ♦ **ראיונות טלפוניים עם הורים לילדים שהוזמנו להשתתפות:** הריאיון כלל שאלות על הקשר בין ההורים לעובדת מש"י לאורך כל תהליך ההשתתפות ושאלות על עמדותיהם לגבי ההזמנה להשתתפות, לגבי ההשתתפות עצמה ולגבי הקשר עם עובדת מש"י בסיום תהליך ההשתתפות. כמו כן, נשאלו ההורים לגבי שביעות רצונם מההשתתפות, והם התבקשו להעריך את תרומתה. הראיונות הללו בוצעו בשלב ב' של התכנית הניסיונית, לאחר שאותרו סוגיות משמעותיות ביישומה.

♦ **ראיונות טלפוניים עם ילדים שהוזמנו להשתתפות:** הראיון כלל שאלות על ההזמנה להשתתפות, על ההשתתפות עצמה ועל הקשר עם עובדת מש"י. כמו כן, נשאלו הילדים לגבי מידת שביעות רצונם ולגבי תרומת ההשתתפות.

♦ **שאלון משוב לשופט:** בשאלון נשאלו השופטים האם המפגש תרם להבנתו של השופט את המקרה ו/או האיר אותו באור שונה.

ב. כלי מחקר איכותניים

♦ **ראיונות עומק חצי-מובנים עם אנשי מקצוע המעורבים בהפעלת התכנית הניסיונית או במתן שירותים לילדים:** כאמור, נערכו ראיונות עם מנהלות יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה, עם עובדות מש"י, עם הפסיכולוגים של מחלקות השיתוף, עם שופטים, עם עורכי דין לענייני משפחה ועם פקידי סעד לסדרי דין. הראיונות כללו שאלות על תהליכי העבודה במסגרת התכנית הניסיונית, על יחסי הגומלין עם בעלי התפקידים האחרים הקשורים להפעלת התכנית הניסיונית, על דעותיהם בנוגע להיבטים שונים של יישום התכנית הניסיונית ולגבי תרומתה.

♦ **ראיונות עומק חצי-מובנים עם ילדים והורים:** על-מנת לקבל תמונה עשירה ומעמיקה יותר לגבי תהליך ההשתתפות ולגבי ההיבטים השונים שלו, נערכו גם ראיונות עומק בטלפון עם חמישה ילדים ועם שישה הורים לילדים אחרים. הילדים וההורים שרואיינו היו ממשפחות שונות. הוחלט על ביצוע ראיונות העומק בטלפון, ולא פנים אל פנים, כדי לצמצם את החשיפה הנדרשת מן המרואיינים.

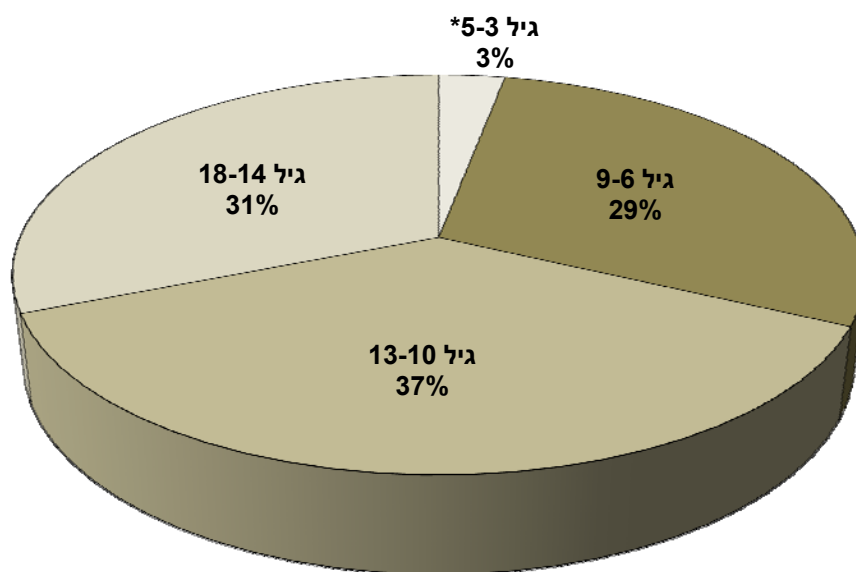
3. מאפייני הילדים בתכנית הניסיונית

בחלק זה נאפיין את הילדים שהשתתפו בתכנית הניסיונית: גילם וסוגי ההליכים המשפטיים שבהם נתונים הוריהם.

כפי שעולה מתרשים 4, 3% בלבד מהילדים שנכללו בתכנית הניסיונית היו בני 3-5. חשוב לציין, שילדים מתחת לגיל שש לרוב לא נכללו בתכנית הניסיונית, אך במספר מקרים הוזמנו להשתתפות עם אחיהם הגדולים. שאר הקבוצות התחלקו באופן דומה – כשליש כל אחת.

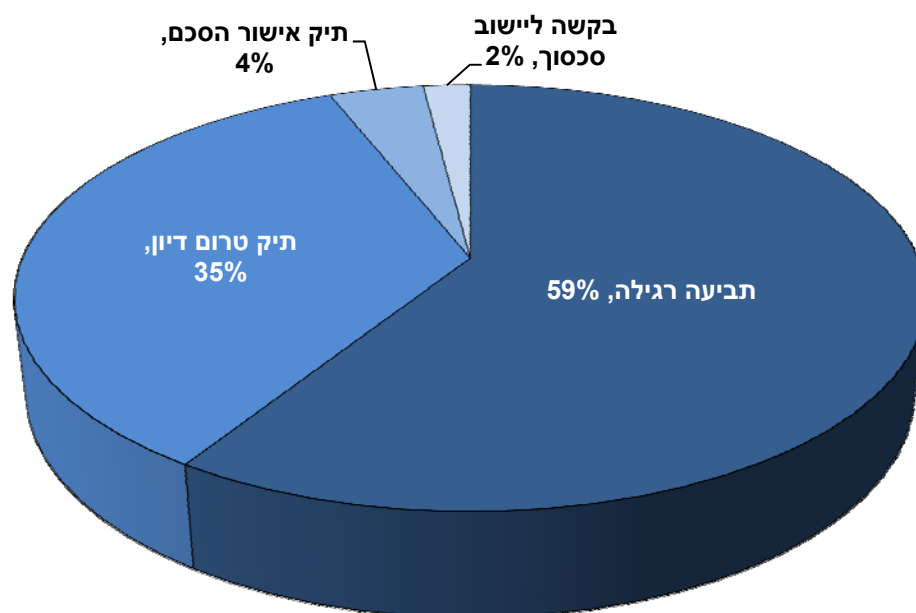
תרשים 5 מראה כי הוריהם של מרבית הילדים (59%) היו נתונים בהליך משפטי מסוג של "תביעה רגילה". זוהי תביעה משפטית לבית המשפט לענייני משפחה המוגשת בידי עורך דין או בידי אחד הצדדים בעצמו על-מנת שיפסוק באחד הנושאים האלה: משמורת, הסדרי ראייה, חינוך הילדים או הגירה. הוריהם של כשליש מהילדים (35%) היו נתונים בהליך משפטי מסוג "תיק טרום דיון" - תביעה רגילה אשר שופט מעבירה ליחידת הסיוע לפני ההתדיינות המשפטית, לצורך גישור. בחלק מהמקרים, נפתר הסכסוך באמצעות הגישור, ואז, למעשה, ההתדיינות המשפטית מבוטלת. במקרים אלו, אין צורך להציע לילדים מפגש עם שופט. הוריהם של 4% בלבד מהילדים היו נתונים בהליך משפטי מסוג של "גישור הסכם" שבו הושג הסכם, בין אם בידי הצדדים בעצמם (ו/או עורכי דינם), בין אם במסגרת גישור ובין אם בכל מסגרת אחרת, לרבות בסיועה של יחידת הסיוע. על-פי חוק, בתיקים אלו יש להביא את ההסכם לאישור בית המשפט כדי לתת לו תוקף משפטי. הוריהם של 2% בלבד מהילדים היו נתונים בהליך משפטי מסוג של "בקשה ליישוב סכסוך".

תרשים 4: התפלגות הילדים לפי גיל, על-פי דיווח עובדות מש"י (N=448) (באחוזים)

* ילדים מתחת לגיל שש לא נפגשו לבד, אלא הצטרפו לאחים בוגרים יותר.

תרשים 5: סוג ההליך המשפטי שבו נתונים ההורים, על-פי דיווח עובדות מש"י (N=448) (באחוזים)

4. ההפניה וההזמנה להשתתפות

היות שמדובר בפרויקט חדשני בתפיסתו, שעלול לעורר חששות בקרב הורים, ילדים ואנשי המקצוע העובדים עמם, והיות שההשתתפות הנה וולונטרית, חשוב היה להקדיש תשומת לב מיוחדת להפניית התיקים למחלקת השיתוף, לעיתוי ולאופן הזמנה. בפרק זה יובאו נתונים לגבי שיעור הפניית התיקים למחלקת השיתוף, עיתוי ההפניה, שיעור ההורים והילדים שאליהם פנו באופן אישי לצורך הזמנת הילדים להשתתפות, ההסבר להורים ולילדים על ההשתתפות ועוד.

4.1 הפניית תיקים למחלקת השיתוף

כאמור, על-פי תקנות התכנית הניסיונית, יש להפנות למחלקת השיתוף את כל התיקים הרלוונטיים מבחינת גיל הילדים ונושאי הדיון, לצורך הזמנת הילדים להשתתפות. כל זאת, למעט במקרים שהשופטים סבורים כי תיגרם לילד פגיעה העולה על הפגיעה שתיגרם לו אם לא יישמע. לפי התקנות, היה והוחלט לא להפנות תיק מסוים, על השופט לנמק זאת במכתב למש"י. בפועל, במהלך הפעלתה של התכנית הניסיונית, הופנה רק חלק מן התיקים למחלקת השיתוף: 36% בירושלים ו-45% בחיפה, ולא התקבלו נימוקים לאי-הפניית התיקים האחרים.

מראיונות העומק עם השופטים עולות לכך מגוון סיבות, חלקן נובעות משיקולים הנוגעים לטובתו של הילד. לדוגמה, הילד נפגש כבר עם אנשי מקצוע רבים והשופט אינו רוצה להעמיס עליו מפגש עם גורם מקצועי נוסף. דוגמה אחרת, הילד נתון להסתה והזמנתו להשתתפות עלולה להגביר את הלחצים עליו מצד הוריו. סיבות אחרות שציינו השופטים אינן נוגעות במישרין בטובתו של הילד. לעתים, אמרו השופטים כי הזמנת הילד להשתתפות לא תועיל להליך המשפטי, כגון: כאשר נערך תסקיר של פקיד סעד לסדרי דין ולדעתו של השופט הוא מכיל מידע משמעותי וממצה לגבי מצבו וצרכיו של הילד או כאשר ההתדיינות המשפטית נמשכה כבר זמן רב והיה חשש שתהליך שמיעתו של הילד יעכב את ההליך המשפטי. לעתים, השופטים לא הפנו תיקים למחלקת השיתוף כי בעת ההתדיינות בנושאים אחרים, כגון מזונות ורכוש, כבר הושגה פשרה או הסכם בין הצדדים לגבי הסדרי ראייה ומשמורת. כמו כן, חלק מהשופטים ציינו כי לא הזמינו את כל הילדים למחלקת השיתוף עקב העומס הרב בעבודתם בעת שהתאימה להזמנת הילד להשתתפות.

לדברי שופטי בית המשפט למשפחה בחיפה, במקרים רבים, סיבת אי-ההפניה למחלקת השיתוף הייתה טכנית בלבד. בבית המשפט בחיפה החלו לעבוד עם תוכנה לניהול התיקים ביוני 2008 (בירושלים ניהול התיקים נעשה על-גבי נייר לכל אורך התכנית הניסיונית). השופטים לא קיבלו "הודעת משימה" אוטומטית על כך שמדובר בתיק התכנית הניסיונית שיש להפנות למחלקת השיתוף. נושא זה טופל בספטמבר 2009, וכך, לגבי כל תיקי התכנית הניסיונית, השופטים מקבלים "הודעת משימה" אוטומטית מיד עם תחילת העיסוק בתיקים. לדברי אחד השופטים, מאז השינוי בתוכנה, במקרים שהשופטים מחליטים שלא להפנות את התיק למחלקת השיתוף, נמסר דיווח לעובדות מש"י על סיבת אי-ההפניה.

מן הנתונים עולים הבדל בין השופטים השונים בשיעור התיקים הרלוונטיים שהפנו למחלקת השיתוף לצורך הזמנתם של הילדים להשתתפות: חלקם הפנו את רוב התיקים הרלוונטיים וחלקם הפנו שיעור

נמוך יחסית מן התיקים. חלק מעובדות מש״י שהתראיינו סברו ששיעור הפניית התיקים מושפע מתפיסותיו האישיות של כל שופט לגבי חשיבות השתתפותם של ילדים במסגרת ההליך המשפטי.

4.2 עיתוי ההפניה למחלקת השיתוף

העיתוי ואופן ההזמנה של ילדים להשתתפות עשויים להשפיע על שיעור ההשתתפות בפועל. הנחת העבודה היא שככל שעיתוי ההזמנה יהיה מתאים יותר, כך הורים רבים יותר יתמכו בהשתתפות ילדיהם בהליך המשפטי וכך גם יש סיכוי שהחלטת בית המשפט תהיה רלוונטית יותר לצורכיהם ולרצונותיהם שהובעו במפגש ההשתתפות.

עובדות מש״י נשאלו לגבי התאמת עיתוי ההזמנה להשתתפות של כל ילד. להערכתן, ב-59% מהמקרים היה עיתוי ההפניה מתאים. במקרים אחרים היה העיתוי מוקדם מדי (37%), למשל, כאשר ההורים עדיין לא החליטו אם יפרדו או כאשר הילד לא היה מודע לתהליך הגירושין (לוח 3).

לוח 3: עיתוי הפניית הילד למחלקת השיתוף, להערכת עובדות מש״י, לפי שלב בתכנית הניסיונית (באחוזים)*

שלב ב' (N=245)	שלב א' (N=203)	סה"כ (N=448 [^])	סה"כ
100	100	100	מוקדם מדי
27	47	37	מתאים
70	47	59	מאוחר מדי
3	6	4	

P<0.001 *
missing 9% ^

ממצאים אלה תומכים בהסברים שנתנו לכך עובדות מש״י: בתחילת התכנית הניסיונית הפנו השופטים את התיקים הרלוונטיים למחלקת השיתוף מיד עם פתיחתם, ללא שיקול דעת לגבי עיתוי ההפניה, ובמהלך הזמן, החלו להפעיל שיקול דעת בנושא. ואכן, נראית עלייה משמעותית בשיעור התיקים שהופנו בעיתוי שלהערכת עובדות מש״י היה מתאים: מ-47% בשלב א' ל-70% בשלב ב'.

4.3 הפנייה להורים וילדים לצורך ההזמנה להשתתפות

לפי תקנות התכנית הניסיונית, עובדות מש״י שולחות מכתבי הזמנה והסבר על השתתפותם של הילדים בהליך בית המשפט להורים וילדים.¹⁶ חלק מהילדים ומהורים שעמם שוחחנו ביקרו את דפי ההסבר. לדברי אחת הנערות,

"העבירו לי דף כזה דרך אמא שלי, מיועד לבני ארבע, כתוב מבלבל ולא מסביר כלום."

אחת האמהות אמרה:

"המכתב לילד היה משעמם, שחור-לבן. ילד צריך לקבל מעטפה בדואר רק עבורו כהזמנה אישית."

¹⁶ דוגמאות לדפי ההזמנה וההסבר מופיעות בנספח ב'.

בנוסף, התקשרו עובדות מש״י להורים לצורך הזמנת ילדיהם למפגש במש״י. מהדיווח של עובדות מש״י עולה כי על-פי רוב (ב-88% מהמקרים) הן הודיעו לשני ההורים על הזמנת ילדיהם להשתתפות, ב-9% מהמקרים - לאם בלבד וב-2% - לאב בלבד (תרשים 6).

תרשים 6: למי התקשרה עובדת מש״י כדי להודיע על הזמנת הילד להשתתפות בהליך המשפטי, על-פי דיווח עובדות מש״י (N=448) (באחוזים)

לדבריהן, הן פונות ראשית להורים מכיוון שעל-פי רוב אין להן דרך להתקשר ישירות לילדים. עובדת מש״י סיפרה:

"לצערי, אין לי דרך להשיג את הטלפון או האי-מייל הישיר של הילדים. ברוב המקרים, כשאני מבקשת מההורים לדבר ישירות עם הילד, הם לא רוצים לתת לי. רק אם הילד מעל גיל 14, אני מבקשת את הטלפון שלו. תמיד אני מעבירה לילדים כתובת אי-מייל שלי וטלפון דרך ההורים, אבל אף ילד לא פנה אליי באי-מייל או בטלפון."

אחרי הפנייה הטלפונית להורי הילדים, התקשרו עובדות מש״י גם ל-10% מהילדים לפני מפגש ההשתתפות איתם. לשאר הילדים הודיעו ההורים על הזמנתם למחלקת השיתוף. לדברי עובדת מש״י, היא הייתה מעוניינת ליצור קשר אישי עם יותר ילדים לפני המפגש במחלקת השיתוף:

"אני הייתי מאוד רוצה לדבר עם יותר ילדים ולהזמין אותם באופן אישי, אבל זה לא קורה כי אין לי זמן לזה. יש מסה של עבודה, ואני לא יכולה להתפנות לזה."

בראיונות עם הילדים, שאלנו אותם מי לדעתם צריך להזמין את הילדים להשתתפות. כשני שלישים מהילדים השיבו שאחד ההורים או שניהם צריכים להזמין את הילדים להשתתפות (67%). לדעתם של 28% מהילדים, עובדת מש״י צריכה להזמיןם באופן אישי (תרשים 7). כלומר, שיעור גבוה הרבה יותר של ילדים סבורים כך משיעור הילדים שעובדות מש״י הזמינו באופן אישי.

אחד הילדים אמר:

"עובדת מש"י צריכה להזמין את הילדים כי מההורים זה לא צפוי. אם זה יבוא מההורים, זה מבהיל ומפחיד."

ילדה אחרת אמרה:

"במצבים שהילד מרגיש תלוש משני ההורים, אז עדיפה הזמנה אישית על-ידי עובדת מש"י."

תרשים 7: מי צריך להזמין את הילד להשתתפות, על-פי דיווח הילדים (N=84) (באחוזים)

4.4 קבלת הסבר לפני ההשתתפות

היות שמדובר בפרויקט חדשני בתפיסתו, ישנו צורך בהסבר מפורט על זכות ההשתתפות של ילדים. ההסבר להורים חשוב במיוחד מכיוון, שכאמור, הם לרוב אלו שמודיעים לילדים על הזמנתם להשתתפות.

שאלנו את ההורים בראינות המובנים אם קיבלו הסבר על תהליך ההשתתפות בהליך בית המשפט, אליו מוזמנים ילדיהם. כפי שעולה מלוח 4, לא כל ההורים קיבלו הסבר: 78% קיבלו דף הסבר, בעל-פה או את שניהם.

לוח 4: קבלת הסבר לגבי הזמנת הילד להשתתפות, לפי דיווח ההורים (N=103) (באחוזים)¹

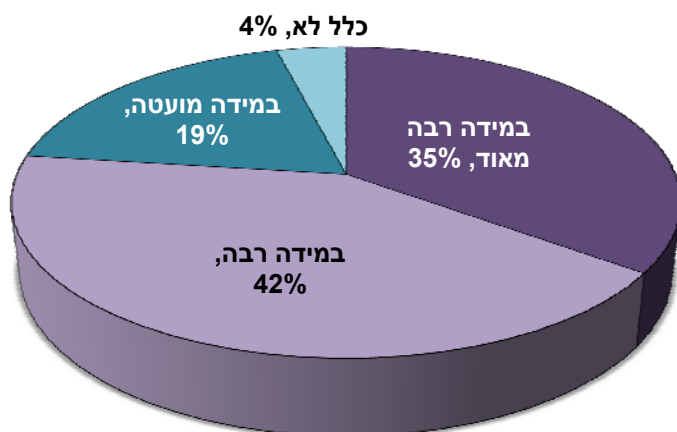
קבלת הסבר	אחוזים
קיבלו דף הסבר, הסבר בעל-פה או שניהם	78
סוג ההסבר	
קיבל הסבר בעל-פה	68
קיבל דף הסבר	52
תוכני ההסבר	
קיבל הסבר על השלבים בתהליך ההשתתפות	46
קיבל הסבר על הדרכים השונות לממש את זכות ההשתתפות	40

¹ המספרים אינם מסתכמים ב-100% מכיוון שניתן היה לסמן יותר מאפשרות אחת.

רק כשני שלישים מההורים (68%) קיבלו הסבר בעל-פה, ורק כמחצית (52%) קיבלו דף הסבר. באשר לתוכן ההסברים, 46% מההורים קיבלו הסבר על השלבים בתהליך ההשתתפות ו-40% קיבלו הסבר על הדרכים השונות לממש את זכות ההשתתפות בהליך בבית המשפט, במפגש עם עובדת מש"י, במפגש עם השופט או בהעברת מכתב לשופט (לוח 4).

לגבי בהירות ההסבר, כרבע מההורים שקיבלו הסבר (23%) דיווחו כי הוא לא היה מובן או שהוא היה מובן במידה מועטה.

תרשים 8: מידת בהירות ההסבר, לפי דיווח ההורים (N=70) (באחוזים מבין ההורים שקיבלו הסבר)

כל ההורים שרואיינו התבקשו להמליץ על שינויים באופי הקשר עמם לפני הזמנת הילדים להשתתפות. מבחינהם, 52% הציעו לתת יותר הסבר על תהליך ההשתתפות להורים ולילדים ושההסבר יהיה לשני ההורים. למשל, אחד האבות שטען כי לא קיבל מכתב הסבר אמר:

"לא היה לי שום רקע על התכנית הניסיונית לפני שהילד שלי הגיע למחלקת השיתוף. לא ידעתי בשביל מה הוא הולך לשם. צריך להזמין את שני ההורים ולהגיד להם מהו התהליך שהילדים נכנסים אליו."

רבע מההורים הציעו להזמין את ההורים למחלקת השיתוף לפני הזמנת ילדיהם. אחת האמהות אמרה שהייתה רוצה *"שיחה מקדימה עם הנחיות איך להכין את הילד לקראת המפגש"*.

מנתונים אלה עולה כי נדרשים מאמצים נוספים כדי לספק לכל הורה את ההסבר ואת ההנחיות הנדרשות ושההסבר יהיה מפורט ומובן לכולם.

4.5 תגובות ההורים להזמנת הילד להשתתפות

עובדות מש"י דיווחו בטופס התייעוד לגבי התגובות הראשוניות של האמהות והאבות להזמנתם של הילדים למחלקת השיתוף, כפי שעלו בשיחת הטלפון הראשונה עמם. מדיווחן של עובדות מש"י עולה

כי שיעור גבוה יותר מהאבות הביעו שביעות רצון: 45%, לעומת 28% מהאמהות. שיעור גבוה יותר מהאמהות חששו או התנגדו להשתתפות מאשר האבות: 64% לעומת 42%.

בשלב ב' של התכנית הניסיונית, עלה שיעור האבות שהביעו שביעות הרצון מההזמנה להשתתפות מ-36% ל-52% (אצל האמהות לא חל שינוי). במקביל, בין שלבי התכנית הניסיונית, ירד שיעור ההתנגדות הן של האבות והן של האמהות: בקרב האמהות מ-54% בשלב א' ל-36% בשלב ב', ובקרב האבות - מ-39% ל-28%.

לוח 5: תגובת ההורים להזמנת הילד למחלקת השיתוף, לפי שלב בתכנית הניסיונית, על-פי דיווח עובדת מש"י (באחוזים)¹

	תגובת האם			תגובת האב		
	שלב ב' (N=231)	שלב א' (N=186)	סה"כ (N=417)	שלב ב' (N=219)	שלב א' (N=184)	סה"כ (N=403)
שביעות רצון	29	27	28	52	36	45
אדישות	9	4	7	8	6	7
רצון למידע נוסף על תהליך ההשתתפות	23	13	18	16	11	14
חשש, היסוס, ספק	23	17	20	7	11	9
התנגדות	36	54	44	28	39	33

¹ האחוזים אינם מסתכמים ב-100% מכיוון שניתן היה לציין יותר מתגובה אחת.

בראינות עם ההורים, הם נשאלו אם היו מרוצים משיתוף ילדיהם בהליך בית המשפט. גם ממקור מידע זה עולה כי שיעור גבוה יותר של אבות היו מרוצים מהאמהות: 76% ו-60%, בהתאמה. עובדות מש"י הסבירו את הפער בין האבות לאמהות בכך שהאמהות סבורות שבית המשפט יפסוק "לטובתן", למשל, יעדיף לקבוע משמורת אצל האם ולא אצל האב, אלא במקרים מאוד קיצוניים. לכן, אמהות חוששות ששמיעת הילדים תגרום לשינוי הסטטוס-קוו ותפגע באינטרס שלהן. לעומתן, מקווים האבות כי שמיעת הילדים "תפעל לטובתם".

4.6 חששות והתנגדויות של הורים להשתתפות ילדם

מדיווח עובדות מש"י עולה כי 58% מההורים הביעו חשש, היסוס או ספק ו/או התנגדו להשתתפות. הן נשאלו בשאלה פתוחה לגבי הסיבות לכך. לדבריהן, חלק מההורים התנגדו בגלל העיתוי, מאחר שהשלב בהליך המשפטי היה מוקדם מדי. למשל, אם ההורים עוד לא החליטו בוודאות על גירושין או שלא סיפרו לילדיהם על כוונתם להתגרש. בחלק מהמקרים הילד נפגש כבר עם גורם טיפולי או פקיד סעד, ולא רצו שייפגש עם איש מקצוע נוסף.

היו הורים שהייתה להם התנגדות עקרונית לכך שילדיהם ישפיעו על ההחלטה. היו הורים שחששו מכך שהשתתפות בהליך בית המשפט תגרום למעורבות של הילדים בסכסוך. לדברי אחת האמהות, "לא רציתי שהילדים יהיו חלק מהתהליך מתוך רצון להגן עליהם. פחדתי שהם יתפסו את המעמד כמאיים".

לדברי אחד האבות,

"אני חושב שזה קשה להם, חושף אותם יותר מדי לתהליך. גם ככה קשה להם."

היו הורים שהתנגדו להשתתפות הילדים בגלל החשש שהילדים יחשפו קשיים במשפחה בפני זרים. לדברי אחת האמהות,

"לא היה לי כל כך נעים שהילדים שלי יגידו דברים לאנשים זרים..."

לא נמצא קשר בין חשש ו/או ההתנגדות של הורים להשתתפות ילדיהם לבין גיל הילדים.

בסך הכול, במהלך התכנית הניסיונית חלה ירידה בשיעור האבות והאמהות שהביעו חשש, היסוס, ספק ו/או התנגדות להשתתפותו של הילד מ-66% בשלב א' ל-52% בשלב ב'.

שאלנו את עובדות מש"י בראיונות העומק כיצד הן מסבירות את הירידה בשיעור ההתנגדות של ההורים להשתתפות ילדיהם בהליך בית המשפט במהלך הפעלתו של התכנית הניסיונית. עובדות מש"י ציינו לכך מספר סיבות:

♦ **עובדות מש"י יותר ויותר משוכנעות בחשיבות השתתפותם של ילדים ובתועלת שלה, ולכן גם משכנעות יותר את ההורים:** בתחילת התכנית, עובדות מש"י לא היו משוכנעות בכך שהשתתפות ילדים בהליך בית המשפט תפעל לטובתם האישית וסברו שהיא עלולה להגביר את מעורבותם בסכסוך בין הוריהם. במהלך התכנית, הן הגיעו למסקנה שהילדים מעורבים בסכסוך בכל מקרה, וכי ההשתתפות היא לטובתם. לדברי מנהלת אחת מיחידות הסיוע,

"הייתה תקופה ארוכה שהחזקנו בדעה שצריך להוציא את הילדים מהסכסוך. אבל, אנחנו יודעים שזה לא מציאותי. הם בתוך הסכסוך 24 שעות ביממה, וחשוב שמישהו יכיל את זה. חשוב שיישמעו ושתיתן לגיטימציה לזה שהם חלק מהסיפור. חשוב לתת להם מקום לבטא את מה שהם עוברים."

אחת מעובדות מש"י אמרה:

"גם אנחנו עשינו שינוי עמדות. הקול שלנו נהיה בטוח יותר. אנחנו משוכנעות בחשיבותה של התכנית הניסיונית, ואין לנו ספק שצריך להמשיך בזה. אני מניחה שזה עובר. ההורים קולטים את זה."

♦ **בשלב ב' של התכנית הניסיונית פעלו עובדות מש"י יותר לשכנוע ההורים המתנגדים:** שאלנו את עובדות מש"י אם לאחר שההורים הביעו התנגדות להשתתפות ילדיהם, הן התקשרו אליהם או נפגשו עמם כדי לשכנע אותם בחשיבות הדבר. בשלב ב' של התכנית הניסיונית, התקשרו עובדות מש"י בשנית ל-73% מן ההורים המתנגדים, בהשוואה ל-58% בשלב א'.

לפי דיווח עובדות מש"י בשלב ב' של התכנית הניסיונית, הוריהם של 40% מן הילדים שהתנגדו להשתתפות חזרו במהתנגדותם, לעומת 7% בלבד בשלב א'.

♦ **חיזוק התמיכה של עובדות יחידת הסיוע שאינן עובדות מש"י בהשתתפות הילדים:** בתחילת התכנית הניסיונית, במקרים של "הפניה כפולה" ליחידת הסיוע (לגישור ולהשתתפות ילדים במקביל), עובדות שעסקו בגישור בין ההורים התנגדו יותר להשתתפותם של ילדים, מחשש שהיא תחבל בתהליך הגישור המקביל. אחת מעובדות מש"י סיפרה:

"בהתחלה, עובדות יחידת הסיוע חששו שאם הילדים ישתתפו, הן תאבדנה שליטה על תהליך הגישור עם המשפחה כי עוד עו"ס תעבוד עם המשפחה. הן חששו לאבד את הקליינטים שלהן."

לדברי עובדות מש״י, במהלך הפעלתה של התכנית הניסיונית, הן יותר הבינו את מהות התכנית, תמכו בהשתתפות ועודדו את ההורים לשתף פעולה.

♦ **עורכי הדין לענייני משפחה יותר מודעים לתכנית הניסיונית, מבינים אותה ותומכים בה:** בתחילת התכנית הניסיונית, עורכי הדין לענייני משפחה המייצגים את הורי הילדים לא היו מודעים להפעלתה ולא הבינו את מטרותיה. חלקם חששו שהשתתפותם של הילדים תפגע ביכולתם לפעול למען לקוחותיהם. להערכתן של עובדות מש״י, חלק ניכר מההורים התנגדו להשתתפות בעקבות הנחיה של עורכי דינם. בהמשך, נערכו השתלמויות לעורכי דין בנוגע לתכנית הניסיונית להשתתפות ילדים. עובדות מש״י התרשמו שעורכי הדין יותר ויותר תומכים בתכנית הניסיונית ומנחים את לקוחותיהם לשתף פעולה עם הזמנת הילדים להשתתפות (ראו פירוט על כך בפרק 8, בסעיף הדין בעורכי הדין).

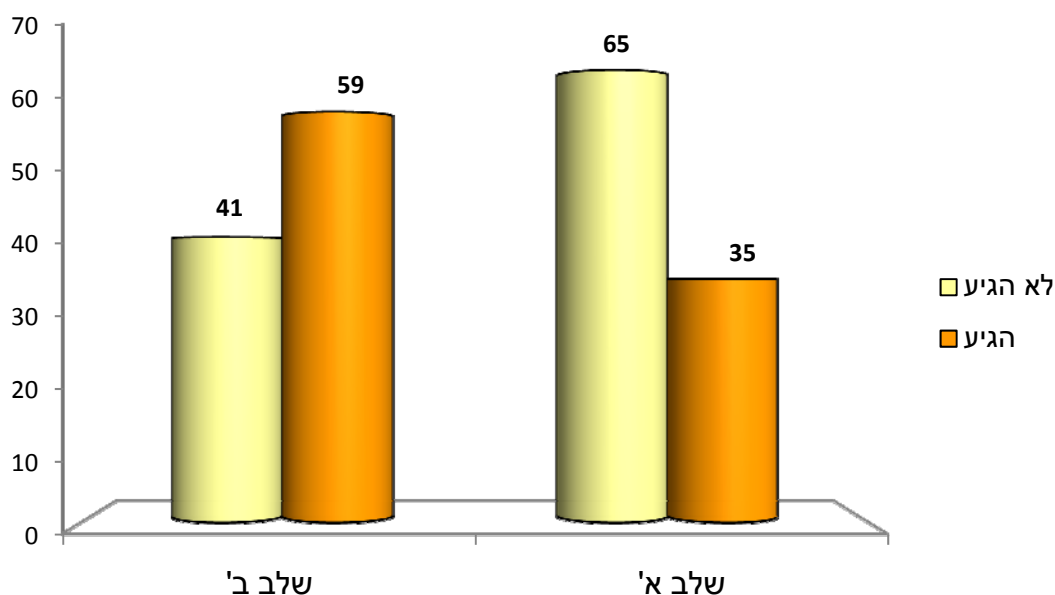
5. מפגש ההשתתפות עם עובדות מש״י

בפרק זה נתייחס להיבטים שונים במפגש ההשתתפות עם עובדות מש״י: שיעור ההשתתפות, תוכני ההשתתפות והתרשמותן של עובדות מש״י לגבי הרגשתן של הילד במפגש ההשתתפות.

5.1 שיעור ההשתתפות בהליך בית המשפט

כאמור, הילדים אינם מחויבים בהשתתפות בהליך בית המשפט. מדיווח עובדות מש״י עולה כי כמחצית הילדים שהוזמנו (48%) הגיעו למפגש עמן והשתתפו בהליך בית המשפט. במהלך הזמן, שיעור ההשתתפות עלה באופן ניכר: מ-35% בשלב א' של התכנית הניסיונית ל-59% בשלב ב' (תרשים 9).

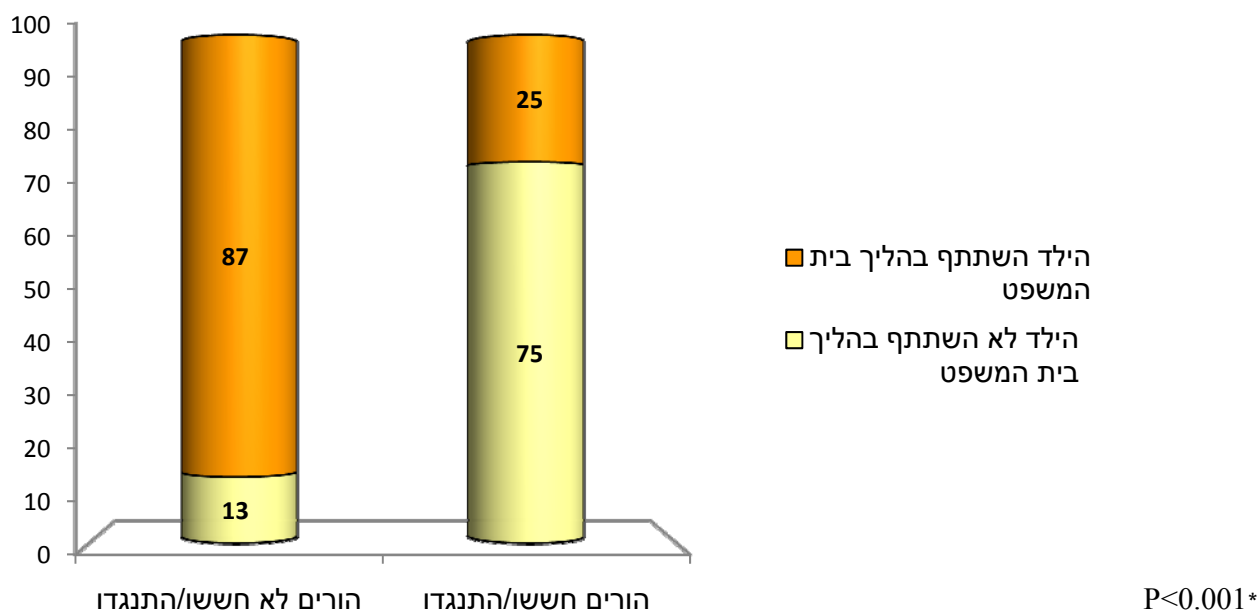
תרשים 9: האם הילד הגיע למפגש במחלקת השיתוף, לפי שלב בתכנית הניסיונית, על-פי דיווח עובדות מש״י (באחוזים)

בדקנו אם לחששות או להתנגדויות של הורים הייתה השפעה על היענות ילדם להשתתף. לשם כך, בחנו את שיעור ההשתתפות בקרב הילדים שלפחות אחד מהוריהם הביע חשש ו/או התנגדות להשתתפות ובקרב הילדים ששני הוריהם לא הביעו חשש ו/או התנגדות.

מתרשים 10 עולה כי חשש ו/או ההתנגדות של הורים אכן מהווים מחסום להשתתפות הילדים. רק רבע מהילדים שהוריהם חששו ו/או התנגדו הגיעו למחלקת השיתוף ומימשו את זכות ההשתתפות שלהם. לעומת זאת, מבין הילדים שהוריהם לא חששו ו/או התנגדו להשתתפות, רובם (87%) השתתפו בהליך בית המשפט.

תרשים 10: השתתפות ילדים שלפחות אחד מהוריהם הביע חשש ו/או התנגדות והשתתפות ילדים שהוריהם לא הביעו חשש ו/או התנגדות, על-פי דיווח עובדות מש"י (אחוזי הילדים)*

לוח 6 מציג השוואה בין שלבי התכנית הניסיונית באחוזי הילדים שהשתתפו בקרב ילדים שהוריהם חששו ו/או התנגדו. הנתונים מצביעים על כך שבמהלך הזמן עלה שיעור ההשתתפות בקרב ילדים אלה: בשלב א' של התכנית הניסיונית, רק 14% מהילדים שהוריהם חששו ו/או התנגדו השתתפו בהליך בבית המשפט ובשלב ב' - 40%.

לוח 6: השתתפות של הילדים שהוריהם הביעו חשש ו/או התנגדות, לפי שלב בתכנית הניסיונית, על-פי דיווח עובדות מש"י (באחוזים)

שלב ב' (N=92)	שלב א' (N=109)	סה"כ (N=201)	
100	100	100	סה"כ
40	14	27	הילד השתתף
60	86	73	הילד לא השתתף

לשינויים הללו יכולים להיות מספר הסברים. ראשית, כאמור, במהלך הזמן, עובדות מש"י הזדהו יותר ויותר עם התכנית הניסיונית ותמכו בה, ופעלו יותר להפגת חששותיהם של ההורים. שנית, במקביל, עורכי הדין עודדו יותר את ההורים לשתף פעולה עם הזמנת הילדים להשתתף בהליך בבית המשפט. שלישית, ועדת ההיגוי של התכנית הניסיונית הנחתה את השופטים להשתמש בלשון יותר מחייבת במכתב ההפניה של הילדים למחלקת השיתוף. נוסח ההפניה שונה אפוא מ"הילדים מוזמנים למחלקת השיתוף" ל"אני מורה לילדים להגיע למחלקת השיתוף".

5.2 רקע על מפגש ההשתתפות

חלק מהילדים מגיעים למפגש ההשתתפות עם אחיהם וחלקם מגיעים ללא אחיהם (משום שאין להם אחים או משום שאחיהם לא רצו לבוא למפגש). אם הגיעו עם אחיהם, לרוב הם נכנסים יחד למפגש עם עובדת מש"י למספר דקות. בדרך כלל, עובדת מש"י מנהלת איתם "שיחת חימום" קצרה ושואלת כל אחד לשמו ובאיזו כיתה הוא לומד ומסבירה להם את תפקידה. אחר כך, כל אחד מהאחים משוחח איתה בנפרד. אם הילד הגיע ללא אחים, הוא יכול להיכנס בליווי ההורה שהביא אותו למחלקת השיתוף, אם רצונו בכך. לאחר מספר דקות, עובדת מש"י מבקשת מההורה לצאת.

המפגש האישי עם הילד מתחיל בדרך כלל בשיחה כללית בענייני דיומא. זאת, כדברי אחת מעובדות מש"י, "כדי לחמם את האווירה, להפיג את המתח ולתת לילד להרגיש יותר בנוח". עובדות מש"י לא מכינות מראש שאלות. הן מנהלות שיחה בנושאים כלליים עם הילדים ומשתדלות באמצעותה להגיע לשוחח על נושאי המחלוקת בין הורי הילד הנוגעים לחייו. לדברי אחת מעובדות מש"י,

"במפגש האישי עם הילד, אני מנסה להיות קשובה אליו כמה שיותר. אם הוא עצוב או מפקק הרבה, אני אומרת לו: 'אתה נראה עצוב/עייף, מה קרה?' אם אני רואה שהילד הגיע עם חליפת ספורט מיוחדת או עם תלבושת אחרת המרמזת על השתתפותו בחוג, אשאל אותו על כך. אחר כך כשמגיעים לדבר על התכנית הניסיונית, הם בדרך כלל כבר משתפים יחסית בחופשיות, כי כבר יש איזו חוויה של הבנה וקרבה."

פירוט נרחב יותר על תוכני ההשתתפות בפועל מופיע בפרק הבא.

מבחינת משך המפגש, לפי דיווח עובדות מש"י, ב-77% מהמקרים, הוא נמשך כשעה וב-23% מהמקרים - עד חצי שעה.

5.3 התכנים במפגש ההשתתפות

א. הסבר ודיון בזכות ההשתתפות של ילדים

כאמור, על-פי התקנות, הילדים אמורים היו להגיע ל"מפגש מקדים" במחלקת השיתוף, כדי לשמוע הסבר על זכות ההשתתפות ולדון בה. אם בחרו להשתתף, היו אמורים להגיע למפגש נוסף עם עובדת מש"י ו/או עם השופט. חברי ועדת ההיגוי שתכננו את מודל התכנית הניסיונית חשבו לייחד מפגש נפרד להסבר על זכות ההשתתפות מכיוון שתפיסת זכויותיהם של הילדים וההתייחסות אליה חדשה יחסית, ולא מוכרת. אולם, תכנית זו לא עמדה במבחן המציאות. כבר בשלב אי של התכנית הניסיונית, רובם המוחלט (93%) של הילדים שהגיעו למחלקת השיתוף לשמוע הסבר, בחרו לשתף בעמדותיהם באותו

המפגש, הן משום שהכינו מראש דברים שבהם רצו לשתף כבר באותו המפגש והן בגלל הסרבול בהגעה נוספת למחלקת השיתוף.

בדקנו האם המפגש של עובדות מש"י עם הילדים כלל גם הסבר ודיון בזכות ההשתתפות, ובאיזו מידה. בראיונות הטלפוניים עם הילדים שהשתתפו, הם נשאלו האם במפגש ההשתתפות קיבלו הסבר על זכות ההשתתפות ואם הוא היה ברור להם. רוב רובם של הילדים (89%) השיבו שקיבלו הסבר. מביניהם, 90% חשבו שההסבר היה "ברור בהחלט" או "ברור".

מדיווח עובדות מש"י עולה כי בשלב אי של התכנית הניסיונית הן דנו עם 38% מהילדים על חששותיהם ותהיותיהם לגבי זכות ההשתתפות במהלך המפגש עמם במחלקת השיתוף. לאחר הצגת הממצאים משלב אי של התכנית הניסיונית, הנחו חברי ועדת ההיגוי את עובדות מש"י לתת תשומת לב רבה יותר להסבר ולדיון בזכות ההשתתפות במהלך המפגש עם הילדים במחלקת השיתוף. מדיווח עובדות מש"י עולה כי בשלב ב' של התכנית הניסיונית עלה שיעור הילדים שעמם שוחחו בנושא ל-58%.

ב. התכנים שבהם שיתפו הילדים במפגש ההשתתפות

עובדות מש"י נשאלו באמצעות השאלון ובראיונות העומק לגבי תוכני השיתוף שהעלו הילדים במפגש עמן (לוח 7).

לוח 7: התכנים שבהם שיתפו הילדים במפגש ההשתתפות עם עובדות מש"י, על-פי דיווח עובדות מש"י (N=216) (באחוזים)¹

אחוז הילדים	
96	הקשר עם אבא
93	הקשר עם אמא
91	תיאור שגרת חייו או אורח חייו
87	העדפותיו לגבי הסדרי המגורים
85	פעילויות הפנאי/התחביבים שלו
83	העדפותיו לגבי הסדרי הראייה
82	הלימודים שלו
76	הדינאמיקה המשפחתית הכללית
75	הקשר עם האחים או עם האחים החורגים
74	חיי החברה שלו
72	ההרגשה שלו בבית הספר
64	רגשותיו ביחס לגירושין או התביעה

¹ האחוזים אינם מסתכמים ב-100% מכיוון שניתן היה לציין יותר מפריט אחד.

מהדיווח של עובדות מש"י עולה כי הילדים שיתפו אותן במחשבותיהם, בעמדותיהם בנושא המחלוקת, ברגשותיהם וברצונותיהם. רוב הילדים שיתפו בעובדות ובמחשבות שונות על חייהם: 91% תיארו את שגרת חייהם/אורח חייהם ו-85% דיברו על פעילויות הפנאי ועל התחביבים שלהם. למשל, אחד הילדים סיפר לעובדת מש"י כי כאשר הוא נמצא בבית אמו, הוא רוב הזמן לבדו. אין לו אחים מצד אמו, והיא חוזרת מאוחר מהעבודה. הוא אינו הולך לחוגים ולפעילויות פנאי, ולעתים קרובות מרגיש בודד.

רוב הילדים שיתפו גם בעמדותיהם ובהעדפותיהם לגבי נושאי המחלוקת השונים: 87% שיתפו בהעדפותיהם בנוגע להסדרי המגורים ו-83% שיתפו בנוגע להעדפותיהם בהסדרי הראייה. למשל, היו כמה אחים שסיפרו לעובדת מש"י, כי הן בבית אמם והן בבית אביהם הם נושאים ברוב המטלות הקשורות למשק הבית ולתפקודם היום-יומי. כמו כן, האחים הגדולים נוטלים תפקידים הוריים ביחס לאחיהם הקטנים. על-פי החלטת השופט, הילדים הללו התגוררו מחצית השבוע בבית האם ומחצית השבוע בבית האב. במפגש עם עובדת מש"י, ביטאו הילדים את רצונם להתגורר רק בבית האב, מכיוון שלדבריהם, האם מצפה מהאחים הגדולים לדאוג לצרכיה כפי שהם דואגים לאחיהם הקטנים, ואינה קשובה לצורכיהם הרגשיים. האב אמנם נעדר שעות ארוכות מהבית, אבל כשהוא נמצא, הוא קשוב יותר לצורכיהם.

רבים מהילדים שיתפו ברגשותיהם: 76% מהילדים שיתפו ברגשותיהם הנוגעים לדינאמיקה המשפחתית הכללית. למשל, אחת הילדות אמרה שהיא אוהבת את אביה, את אשתו ואת אחיה מצד אביה. אין לה מועדים קבועים שבהם היא פוגשת אותם, והמפגשים עמם נערכים בתיאום בין האם לאב. תכופות, היא מתגעגעת אליהם, אך לא מרגישה שיכולה לשתף בכך את אמה. דוגמה אחרת, שני ילדים, המתגוררים שבוע בבית האם ושבוע בבית האב. הם סיפרו כי האב אוסר עליהם להיות בקשר עם האם במהלך השבוע שהם מתגוררים אצלו, מחשש שייפגשו בשעות אחר הצהריים עם אמם. הוא מגביל אותם ואינו מאפשר להם לצאת מהבית, וזה מאוד מעיק עליהם.

שבעים וחמישה אחוזים מהילדים שיתפו את עובדות השיתוף בנוגע לקשר שלהם עם אחיהם או עם אחיהם החורגים. עובדות מש"י סיפרו שברבים מהמקרים האחים הגדולים במשפחה משתפים אותן גם במחשבותיהם, ברגשותיהם ובעמדותיהם כלפי חייהם של אחיהם הצעירים, ולא רק ביחס לעצמם. למשל, נער בן 16 סיפר שאמו משתפת אותו ואת אחותו בת השמונה לעתים קרובות במצוקותיה ובסבלה. אותו הנער אמר שאמנם זה מעמיס עליו רגשית, אך הוא יכול להתמודד עם זה. הוא ביקש מעובדת מש"י לדבר עם אמו על כך שלא תשתף בכך את אחותו הקטנה, מכיוון שהיא בוכה לעתים קרובות וסובלת מכך מאוד.

שישים וארבעה אחוזים מהילדים דיברו על רגשותיהם לגבי הגירושין או התביעה. לדוגמה, עובדת מש"י מספרת:

"הייתה ילדה שביטאה את הכאב שלה מפרידת הוריה ואמרה שנשבר לה הלב מאז שאבא עזב. אותה ילדה אמרה שהיא לא מבינה למה ההורים נפרדו. עד הפרידה, הם אף פעם לא רבו, ואמא הכינה לאבא אוכל כל יום לעבודה."

עובדות מש"י נשאלו לגבי כל אחד מהילדים אם במפגש ההשתתפות הוא ידע מהו הפתרון הרצוי לו, או לחילופין, היה מבולבל והתקשה לגבש את עמדותיו. מהדיווח שלהן עולה כי רוב הילדים (71%) ידעו מהו הפתרון הרצוי להם, וכחמישית (18%) היו מבולבלים והתקשו לגבש את עמדותיהם. הילדים נשאלו בראיונות הטלפוניים האם אמרו את כל מה שהיה להם לומר או את רוב הדברים. לכך השיבו בחיוב 77% מהילדים שהשתתפו בהליך בית המשפט: 42% אמרו "כן בהחלט", 35% אמרו "כן". כרבע מהילדים (23%) ענו "לא כל כך".

נראה, אם כן, כי רוב הילדים שהשתתפו בהליך בית המשפט בחרו בהשתתפות, כדי להביע את עמדותיהם בנוגע לנושאי המחלוקת.

5.4 ביטויים להרגשתו של הילד במפגש ההשתתפות

אחד החששות שהעלו חברי ועדת ההיגוי לפני הפעלת התכנית הניסיונית הוא שהילדים לא יחוו בנוח במפגשי ההשתתפות, ולא יחוו אותם בצורה חיובית. עובדות מש"י נתבקשו לתאר את הרגשתו של הילד בזמן המפגש, לפי התרשמותן. מהדיווח שלהן נראה כי רוב הילדים הרגישו בנוח. להערכתן, 70% מהילדים ביטאו את עצמם בקלות, 69% היו נינוחים ו-60% נראו בטוחים בעצמם. שיעור נמוך יותר מהילדים לא הרגישו בנוח: 25% מהילדים היו מתוחים, 23% ביטאו חששות מתגובת אביהם ו-13% ביטאו חששות מתגובת אמם. אחת הנערות, שהרגישה בנוח במפגש ההשתתפות, תיארה את החוויה שלה:

"לא ידעתי מראש מה אני רוצה להגיד ומה רוצים שאגיד. הם הכינו מראש הרבה שאלות. הרגשתי טוב ונוח עם זה. השיחה התגלגלה והתחלתי לשפוך".

לוח 8: ביטויים להרגשתו של הילד בזמן המפגש עם עובדת מש"י, על-פי דיווח עובדות מש"י (N=216) (באחוזים)¹

ביטויים להרגשת הילד	אחוז הילדים
הילד ביטא את עצמו בקלות	70
הילד היה נינוח	69
הביע אימון בשופט	62
הילד נראה בטוח בעצמו	60
אמר שהוא מרוצה מקיום המפגש	47
הילד היה מתוח	25
הילד ביטא חששות מתגובת אביו	23
הילד היה שקט או מסויג	16
הילד ביטא חששות מתגובת אמו	13
הילד היה מבולבל	10

¹ האחוזים אינם מסתכמים ב-100% מכיוון שניתן היה לציין יותר מפריט אחד.

6. מפגש השתתפות עם שופטים

6.1 שמיעה ישירה בידי שופט לעומת שמיעה עקיפה בידי איש מקצוע

בקרב התומכים בהשתתפות של ילדים בהליכים בבתי משפט לענייני משפחה, ישנה מחלוקת בין המצדדים בשמיעה ישירה בידי שופט לבין המעדיפים שמיעה באמצעות איש מקצוע. בניו זילנד, בה מחויבת על-פי חוק שמיעת השקפותיו של הילד בטרם תתקבל החלטת בית המשפט לענייני משפחה, על-פי רוב הילד נשמע בידי עובד סוציאלי או עורך דין, ולא בשיחה ישירה עם שופט. על-פי מחקר שבדק 829 פסקי דין שניתנו בין השנים 1998-1990 בבתי המשפט לענייני משפחה בניו זילנד, ב-48% מהמקרים הוצגו השקפותיו של הילד בדוח של איש מקצוע שפגש אותו וב-23% מהמקרים נשמעו דברי הילד ישירות בידי שופט (בשאר המקרים הילד לא נשמע). המחקר הראה כי במהלך השנים עלה שיעור הילדים שנשמעו ישירות בידי שופט.

בדומה, באוסטרליה נשמעים ילדים ישירות בידי שופט רק לעתים רחוקות. לרוב, קול הילדים נשמע בדוח מומחה או באמצעות הייצוג המשפטי הנפרד הניתן להם. השופט מחליט לגבי האופן שמיעת הילד: ישירות או בעקיפין; באמצעות דוח, ייצוג נפרד או הבאתו לבית המשפט ועוד (Cashmore & Parkinson, 2007).

א. היתרונות שבשמיעה ישירה בידי שופט

מהספרות המקצועית עולים מספר יתרונות שיש בשמיעה ישירה של הילדים בידי שופט:

1. שמיעה ישירה של הילד מאפשרת לשופט להבין לעומק את תחושותיו ואת השקפותיו של הילד, דבר שלא תמיד ניתן, כאשר אלה מובאות בתיווך דוח של איש מקצוע.
2. השיחה עם השופט עשויה להמחיש לילד את חשיבות דבריו ואת חלקו בתהליך ההחלטה, יותר מאשר השיחה עם איש מקצוע אחר.
3. שמיעה ישירה בידי שופט עשויה להקל על הילד לקבל את ההחלטה ולשתף פעולה עמה, משום שהרגיש כי נשמע ונראה ישירות בידי האדם המחליט.
4. ילדים שביקשו להישמע בידי שופט, נימקו זאת פעמים רבות ברצונם לשמור על חסיון מוחלט של הדברים (גם בפני אנשי מקצוע אחרים) ולאומרם ישירות למקבל ההחלטות. חששם היה לפגוע ברגשותיו של אחד ההורים (Cashmore & Parkinson, 2007).
5. שיחה ישירה עשויה לסייע לילד להבין כי השופט, ולא הילד, אחראי להחלטה הסופית שתקבל. לעניין זה חשיבות רבה, כאשר הילד מרגיש פיצול בנאמנות שלו כלפי שני ההורים או צורך להגן עליהם או כאשר ההורים מנסים להפעיל מניפולציות על השקפותיו (Tapp, 2006).

במחקרם של Cashmore and Parkinson (2007) מאוסטרליה, רואיינו 47 ילדים בני 8-16 אשר שוחחו עם איש מקצוע על-מנת שדבריהם ייכללו בדוח לבית המשפט. רוב הילדים (85%) סברו כי לילדים צריכה להיות אפשרות לשוחח עם שופט, אם הם רוצים בכך. הנימוק המרכזי לכך היה הרצון שלהם להביע דעותיהם ישירות בפני מי שמקבל את ההחלטות. כמו כן, הילדים רצו בהכרה, כלומר, שהאדם המחליט ידע מיהו האדם שעל חייו הוא עומד להשפיע. המחקר מראה כי רציונאל ההגנה העומד מאחורי ההתנגדות לשמיעה ישירה של ילדים בבתי משפט לענייני משפחה מנוגד לרצונם של רוב הילדים.

ב. היתרונות שבשמיעת הילד בידי איש מקצוע

1. המפגשים עם השופט ועם בית המשפט עלולים לאיים על הילד. עשוי להיות לו קל ונוח יותר להיפגש עם איש מקצוע במקום פחות טעון.
2. אנשי המקצוע עשויים להיות מיומנים יותר בשיחה עם ילדים ומוכשרים יותר בהבנת דברי הילד במסגרת הנסיבות.
3. ילד שנקלע למחלוקת בין הוריו עלול להרגיש קונפליקט נאמנויות ולהימנע מלהביע השקפותיו או ולהרגיש אשם בעשותו כן, בייחוד כשהוא עושה זאת בפני מישהו זר. על-מנת לסייע לו להתגבר על

קושי זה, רבים סבורים כי איש מקצוע, דוגמת פסיכולוג, עדיף מאדם שאין לו הכישורים המתאימים לכך (Tapp, 2004; Tylor, Tapp & Hengham, 2007).

4. איש מקצוע יכול להיפגש עם הילד מספר פעמים לאורך זמן, ובאווירה רגועה יחסית, וכך, להבין יותר לעומק את דברי הילד ולהעריך האם הן אכן השקפותיו או שהוכתבו לו בידי אחד ההורים (Bala, 2004).

5. שיקולים הנוגעים לקיומו של הליך הוגן, ששיחה ישירה של הילד עם השופט עלולה להפר, מהסיבה שהדברים שיאמרו לשופט לא יוכלו לעמוד לחקירה נגדית.

ג. דרכים להתמודדות עם סוגיית אופן שמיעת ילדים

◆ **צילום או הקלטה**: רצון הילדים להישמע ישירות בידי שופט ממומש במדינות שונות על-ידי צילום השיחה של איש המקצוע עם הילד (אוסטרליה) או על-ידי הקלטת השיחה והכנסתה לפרוטוקול ההליך (ברוב מדינות ארצות הברית) (Tapp, 2006).

◆ **שיטת משפט מעורבת - אדברסרית עם אלמנטים אינקוויזיטוריים**:¹⁷ באוסטרליה ובניו זילנד הכירו בקושי המשפטי שבשיחה אישית של ילד עם שופט, ללא אפשרות לחקירה נגדית. בחקיקה הנוגעת לנושא מסתמנת תחילתה של שיטה מעורבת - אדברסרית עם אלמנטים אינקוויזיטוריים - כך שמוסם דגש רב יותר על תפקידו של השופט, בניהול המשפט לרבות שיחה ישירה עם ילדים. באוסטרליה, בתכנית Children's Cases Programme, ובניו זילנד, ב-Care of Children's Act, נקבע כי השופט רשאי לדבר ישירות עם הילד, אם הדבר נחוץ לצורך קבלת ההחלטה. לדעתה של המשפטנית הישראלית שוז (2009), אין להתפשר על זכותו של הילד להישמע ישירות בידי השופט, גם במחיר של פגיעה בעקרונות יסודיים של השיטה האדברסרית. הסיבה לכך היא שמהותו של הסכסוך שונה מסכסוכים אחרים: על אף שההורים הם בעלי הדין, הילד הוא בעל האינטרס העיקרי, מכיוון שמדובר בהחלטה שתשפיע על חייו היום-יומיים.

◆ **מתן בחירה לילד**: על אף שאינה סבורה כי שיחה עם שופט תזיק לילד, שוז (2009) טוענת שאין לכפות על ילדים לדבר עם שופטים. זכותו של הילד להשמיע את קולו לפני השופט, אבל הוא אינו חייב לעשות כן. הוא רשאי לוותר על זכות זו ולבקש להביע את דעתו בדרך אחרת או לא להביעה כלל. כבוד לילד כולל גם כיבוד החלטתו שלא לדבר עם השופט.

6.2 שיעור מפגשי ההשתתפות עם שופטים בתכנית הניסיונית

חברי ועדת ההיגוי של התכנית הניסיונית האמינו שרוב הילדים יבחרו לממש את זכות ההשתתפות שלהם במפגש עם שופט, ושרק מיעוטם יבחרו להישמע באופן עקיף, בידי עובדות מש"י. כמו כן, הנחת היסוד שלהם הייתה שהשתתפות הילדים במיטבה היא במפגש עם שופטים, משום שבדרך זו, השפעתם על תהליך קבלת ההחלטות עשויה להיות המשמעותית ביותר. זאת, אף שדברי הילד אינם בגדר עדות בבית המשפט, אלא הבעת דעתם ורצונם בעניין החלטות העומדות להתקבל בעניינם.

¹⁷ על-פי שיטת המשפט האדברסרית, חשיפת האמת מוטלת על התביעה וההגנה, ותפקידו של השופט הוא להכריע, אך לא לברר בעצמו את האמת. בניגוד לכך, בשיטה האינקוויזיטורית, השופט מעורב בהליך בירור האמת ונוקט דרכים פעילות למציאתה. ניהול שיחה אישית של ילד עם שופט, ללא אפשרות לחקירה נגדית, נוגדת את כללי המשפט האדברסרי.

לדעת חברי ועדת ההיגוי, יש לשאוף לכך שכל הילדים, או לפחות רוב הילדים שבחרו בהשתתפות, ייפגשו עם שופטים.

גם חלק מהשופטים אמרו בראיונות העומק כי המפגש עם הילדים עדיף על פני הדיווח של עובדות מש"י, מכיוון שמדובר במפגש בלתי אמצעי וללא תיווך. חלקם אף אמרו שהם מרגישים נוח יותר לקבל החלטות בנוגע לחייהם של ילדים שהכירו באופן אישי. למשל, אמר אחד השופטים:

"כשאתה רואה מול העיניים שלך את הנפשות הרלוונטיות עליהן אתה מקבל החלטות גורליות, זה אחרת."

עם זאת, הן השופטים והן עובדות מש"י סבורים כי אין זה אפשרי שהשופטים ייפגשו עם כל הילדים, או אפילו עם רובם, מפני שהם עמוסים מאוד בעבודתם ומשום שהתכנית הניסיונית לא כללה תוספת תקינה של שופטים. חלק מעובדות מש"י חושבות שלעתים גם אין זה רצוי שילדים ייפגשו ישירות עם שופטים, משום שחלק מהשופטים אינם מיומנים בשיחה עם ילדים ויתקשו לתת להם הרגשה טובה. למשל, אומרת אחת מעובדות מש"י:

"רוב השופטים לא יכולים לתת לילדים להרגיש נוח, לא יכולים להכיל אותם ובמיוחד לא בסיטואציה של סטרס [stress]."

כמו כן, הן מדווחות כי בעבור חלק מהילדים, המפגש עם שופט מעורר חרדה, הן בגלל הדימוי השלילי של השופט בעיני אחד ההורים והן בגלל יכולת הענישה המוקנית להם מתוקף תפקידם. לדברי עובדת מש"י,

"ואולי זה קשור לדימוי השופט בבית, הוא לא דמות מי-יודע-מה טובה. נדיר שיש שופט ששני הצדדים יגידו שהוא שופט טוב."

לדברי עובדת מש"י אחרת,

"יש ילדים שזה מאוד מפחיד אותם, ואני יכולה להבין אותם. הם מפחדים מבית המשפט כמקום שנותן עונשים."

עובדות מש"י והשופטים הסכימו שהמפגש עם שופט חשוב במקרים קיצוניים. למשל, אומר אחד השופטים:

"אם הילד בא לבית המשפט רק לצורך כללי, זה מאבד מהערך. זה צריך להיות רק במקרים חריגים. למשל, במצב של הגירה, כשיש סכסוך משמורת קשה בין ההורים, כשיש אצל הילד חשד לתסמונת הניכור ההורי¹⁸, כשיש חשד להתעללות, או כשיש יותר מילד אחד ויש פיצול בין הילדים."

¹⁸ תסמונת הניכור ההורי (Parental Alienation Syndrome) היא תופעה שבה ילד מתנכר לאחד מהוריו, בדרך כלל להורה שאינו משמורן, כאשר אין צידוק לכך, ועל רקע של גירושים בין בני זוג. המונח נטבע ב-1985 בידי פרופ' ריצ'ארד גארדנר מארצות הברית, ומגדיר תסמונת של ילדים אשר חוו הסתה כנגד הורה מנוכר. לקריאה נוספת ראו: גוטליב, 2004.

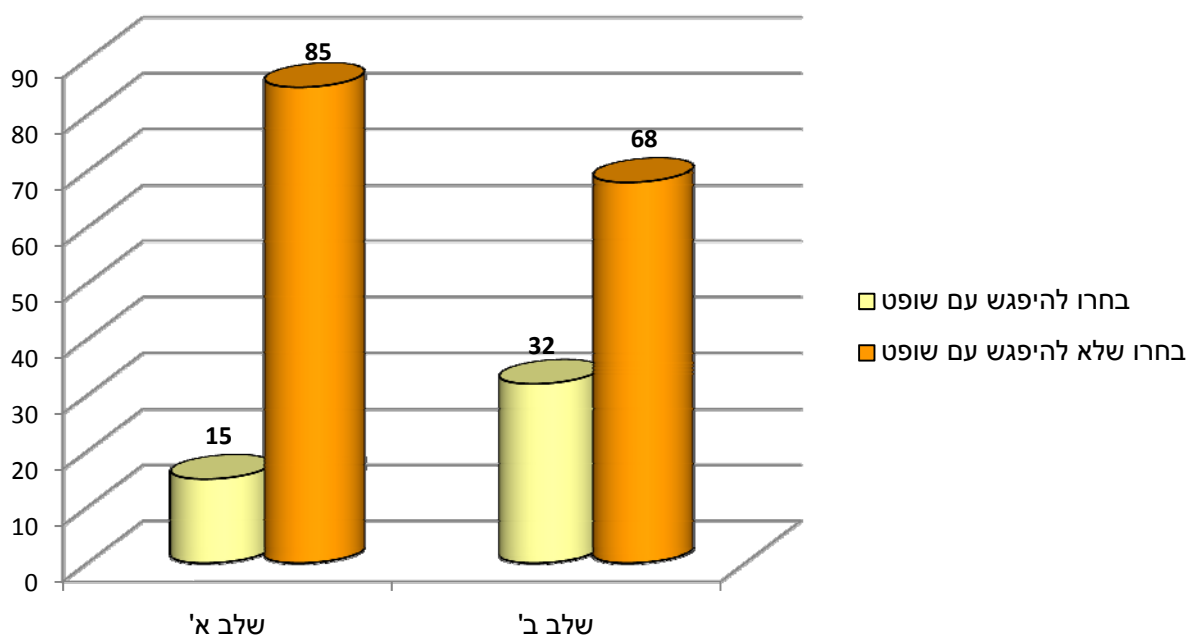
אחת מעובדות מש״י סבורה שהמפגש עם שופט חשוב במיוחד במקרים מסוימים :
 ״זה חשוב כשיש קונפליקט גבוה בין ההורים. המגע של השופט עם הילד נותן לו הבנה יותר
 עמוקה ומוחלטת לגבי מקומו של הילד בסכסוך, ולא רק בתיווכו של המומחה.״

מובן שמפגש עם שופט חשוב כאשר הילד מרגיש צורך בכך. עובדת מש״י אחרת תיארה מצב נוסף שבו
 חשוב שהילד ייפגש עם שופט :

״כשהילד רוצה שינוי משמעותי במצבו, אך לא יכול לשתף בו את מי מההורים. למשל,
 כשהילד רוצה העברת משמורת וחושש לשתף את ההורה שאצלו הוא גר, אז הוא מעדיף
 שההחלטה תבוא מהשופט.״

במהלך שני שלבי התכנית הניסיונית התבקשו עובדות מש״י לציין לגבי כל ילד שעמו נפגשו אם בחר
 להיפגש עם שופט אם לאו (תרשים 11).

**תרשים 11: הילדים שבחרו להיפגש עם שופט, לפי שלבי התכנית הניסיונית, על-פי דיווח עובדת
 מש״י (באחוזים)*¹**

¹ הלוח מתייחס לילדים שהשתתפו במפגש עם עובדת מש״י.
 P<0.05 *

בשלב א' של התכנית הניסיונית, רק 15% מן הילדים בחרו להיפגש גם עם השופט. ועדת ההיגוי ראתה
 בפגישות עם השופטים חשיבות רבה, ועל כן, הנחתה את עובדות מש״י להשקיע יותר מאמצים בעידוד
 הילדים בבחירת אפשרות זו. וכך היה, עובדות מש״י פעלו לעידוד המפגש עם שופט. הן הציעו, למשל,
 אפשרות זו כמה פעמים במהלך המפגש או הראו תמונות של בית המשפט כדי להפחית את החששות
 מהמקום. מאמצים אלו נשאו פרי: בשלב ב' של התכנית הניסיונית, שיעור גבוה יותר של ילדים
 שהשתתפו בהליך בבית המשפט נפגשו גם עם שופטים (32%). לשאלה האם מאמצים נוספים היו

מסייעים בשכנוע ילדים רבים יותר להיפגש עם שופטים, השיבו עובדות מש"י ששיעור ההשתתפות במפגש עם שופטים משקף את המרב האפשרי מבלי לכפות זאת על הילדים. לדברי אחת מעובדות מש"י,

"אנחנו עושות הכל כדי לעודד את הילדים להגיע לשופטים, אבל לא נביא את הילדים בכוח ולא נתמרן אותם, זה הגבול."

בנוסף, חשוב לציין כי השופטים אמרו שאינם יכולים לראות יותר ילדים עקב העומס בעבודתם.

בראיונות הטלפוניים שאלנו את הילדים שנפגשו עם שופטים מדוע בחרו להיפגש עם שופט. הילדים ציינו סיבות שונות:

♦ **רצו שהשופט יכיר אותם באופן אישי:** אחת הנערות אמרה: *"רציתי שיראה אותי בתור בן אדם ולא בתור נייר."*

♦ **רצו להכיר את השופט בגלל תפקידו כמקבל החלטות הנוגעות לחייהם:** לדברי אחת הנערות, *"היה לי מאוד חשוב להכיר אותו ולהתרשם ממנו, כי הוא יחליט עבורי החלטות מאוד חשובות."*

♦ **רצו לומר לשופט מה הם חושבים או מרגישים, ללא תיווך עובדת מש"י:** אחת הילדות אמרה: *"הרגשתי שאני יכולה להעביר את הדברים שלי לשופט בצורה יותר טובה מעובדת מש"י וגם לספר לו עוד דברים שלא סיפרתי לעובדת מש"י."*

♦ **רצו לוודא שחלק מדבריהם אינם מועברים להוריהם:** מדברי אחד הילדים: *"רציתי להסביר לשופט מה להעביר להורים ומה לא, ולדעת בדיוק מה הוא עומד להגיד להורים שלי בקשר לדברים שאמרתי לו."*

בראיונות הטלפוניים שאלנו את הילדים שבחרו שלא להיפגש עם שופט בראיונות הטלפוניים מדוע לא רצו בכך. הילדים ציינו סיבות שונות:

♦ **לא הרגישו בנוח או חששו מהשופט:** לדברי אחד הנערים, *"הרגשתי שהשופט זה מישהו רשמי מדי בשביל מצבים אישיים כאלה. הוא לא עובד סוציאלי."* אחת הילדות אמרה: *"התביישתי מהשופט והרגשתי שאני לא יכולה להגיד לו הכל."*

♦ **סומכים על עובדת מש"י שתעביר את דבריהם כלשונם לשופט:** אחד הילדים אמר לדוגמה: *"הרגשתי שזה אותו דבר לדבר עם עובדת מש"י והרגשתי שהיא תצליח להעביר את הדברים שלי במקומי."*

♦ **לא סומכים על השופט:** לדברי אחד הנערים, *"אני לא ממש מאמין במערכת המשפט ובשופטים."*

אמנם, במסגרת ההערכה לא בדקנו מה היה שיעור הילדים שנפגשו עם שופטים לפני הפעלתה של התכנית הניסיונית. אולם, להערכתן של עובדות מש"י, הוא היה קרוב יותר לשיעור ההשתתפות בשלב אי של התכנית הניסיונית. עם זאת, חשוב לציין כי לפני הפעלתה של התכנית הניסיונית, לא נפגשו הילדים עם עובדות יחידות הסיוע (אז לא היו מחלקות שיתוף) לצורך השתתפות. על כל פנים, מאז

הפעלתה של התכנית הניסיונית, עלה באופן ניכר שיעור השתתפותם של הילדים בהליכים משפטיים הנוגעים לעניינם בבתי משפט לענייני משפחה.

6.3 מפגש ההשתתפות עם השופט

חמישים וארבעה ילדים (26% מהילדים שנשמעו) בחרו להיפגש עם שופט לאחר שפגשו את עובדת מש"י. המפגש התקיים בלשכתו של השופט, ולא באולם בית המשפט, ובנוכחות עובדת מש"י, על-מנת שהילדים ירגישו בנוח. אחת העובדות סיפרה: "לפעמים השופט שואל את הילד שאלה, והוא מסתכל עליי במבוכה ולא יודע מה לענות, אז אני מתווכת..." לאחר המפגש, השופט חולק עם עובדת מש"י רשמים מן השיחה.

א. משך מפגש ההשתתפות

על-פי רוב (64% מהמקרים), היה מפגש ההשתתפות עם השופט קצר - חצי שעה או פחות. בחלק מן המקרים (36%) המפגש ארך זמן רב יותר. המפגשים עם השופטים היו קצרים בהשוואה למפגשי הילדים עם עובדות מש"י, אשר על-פי רוב (77%) נמשכו יותר מחצי שעה.

ב. התכנים בהם שיתפו הילדים במפגש ההשתתפות

הנושאים השכיחים עליהם שוחחו הילדים במפגשים עם השופטים היו הקשר עם האב (98%), הקשר עם האם (96%) וההעדפות שלהם בנוגע להסדרי הראייה (91%). שיעור גבוה יותר של ילדים דיברו עם השופטים על העדפותיהם בנוגע להסדרי הראייה משיעור הילדים ששוחחו על כך עם עובדות מש"י: 91% לעומת 83%. כמו כן, שיעור ניכר מהילדים שוחחו עם השופט על נושאים שאינם קשורים ישירות לנושאי המחלוקת: 67% דיברו עם השופט על פעילויות הפנאי והתחביבים שלהם, 59% שוחחו על בית הספר והלימודים ו-57% שוחחו על חיי החברה שלהם. נושאים אלה היו שכיחים יותר בשיחות עם עובדות מש"י.

ג. ביטויים להרגשתו של הילד במפגש ההשתתפות עם השופט

על-פי דיווח עובדות מש"י שנכחו במפגשי הילדים עם שופטים, חלק גדול יותר מהילדים ביטאו את עצמם בקלות במפגש עם השופט מאשר במפגש איתן (87% ו-70%, בהתאמה). בדומה, שיעור גבוה יותר של ילדים היו נינוחים במפגש עם השופט (71%) מאשר במפגש עם עובדת מש"י (55%). שיעור נמוך יותר של ילדים ביטאו עצב במפגש עם השופט מאשר במפגש עם עובדת מש"י: 26% לעומת 42%. הנתונים לגבי ביטויי הקושי בהרגשתם של הילדים בזמן המפגש עם עובדות מש"י ועם השופט קובצו למדד מסכם (לוח 9).

שיעור נמוך יותר של ילדים ביטאו קושי במפגש עם השופט מאשר במפגש ההשתתפות עם עובדת מש"י: 50% ו-71%, בהתאמה. נתונים אלה מפתיעים לאור החשש של אנשי המקצוע שמפגש עם שופט עלול לעורר חרדות בקרב הילדים. חשוב לציין שמדובר בילדים שבחרו ורצו במפגש עם שופט, ולא בילדים שחששו מלכתחילה מהמפגש עמו. בנוסף, מפגש ההשתתפות עם השופטים היה מפגש ההשתתפות השני וכבר היה לילדים ניסיון בשיחה מעין זו.

לוח 9: מדד מסכם לביטויי קושי¹ של ילדים שנפגשו הן עם עובדת מש"י והן עם השופט במהלך המפגשים, על-פי דיווח עובדת מש"י (N=38)² (באחוזים)

מפגש עם שופט	מפגש עם עובדת מש"י
0 ביטויי קושי	50
1-3 ביטויי קושי	24
4-6 ביטויי קושי	26
7-9 ביטויי קושי	0

¹ ביטויי הקושי של הילד כוללים: לא נינוח, עצוב, לא בטוח בעצמו, לא ביטא עצמו בקלות, מבולבל, ביטא חששות מתגובת אמו, ביטא חששות מתגובת אביו, שקט או מסויג, מתוח.
² התקבלו נתונים מעובדות מש"י לגבי 38 ילדים מתוך 54 ילדים שנפגשו עם שופט.

בראיונות העומק שאלנו את הילדים לגבי ההבדלים בין המפגש עם שופט לבין המפגש עם עובדת מש"י. מדברי אחד הנערים שנפגש גם עם עובדת מש"י וגם עם שופט:

"לא ידעתי מראש מה אני רוצה להגיד. השופט ביקש לשמוע את הדעה ולא הכין שאלות מראש כמו עובדת מש"י. לא ידעתי מה להגיד... לך תדחוף שבע שנים לחמש דקות. יצאתי עם פספוס, כי המפגש היה פחות מכוון."

נער אחר אמר:

"במפגש עם השופט היו יותר אנשים בחדר מאשר במפגש עם עובדת מש"י... לא הרגשתי נוח כל כך."

7. הקשר בין עובדות מש"י לבין הילדים וההורים לאחר ההשתתפות

7.1 מתן הסבר לילד על ההחלטה השיפוטית

חלק בסיסי מזכות ההשתתפות של הילדים הנה הזכות לקבל דיווח על ההחלטה השיפוטית. החלטת בית המשפט נוגעת לחייו של הילד, ועל כן, הוא זכאי לשמוע את ההחלטה ממקור מהימן, ולא בתיווך הוריו. חשוב שההחלטה תוסבר לו בשפתו ובהתאם לבגרותו וליכולת הבנתו. שיחה עם הילד לאחר קבלת ההחלטה יכולה גם לסייע לו להבין ולקבל את ההחלטה, ולפיכך, הופכת אותה ליותר "יישומית". לדוגמה, Taylor ועמיתיו (1999) מדווחים כי ילדים שקיבלו הסבר לגבי הסיבות שהובילו את בית המשפט להחלטה בעניינם, הסכימו יותר לקבל את ההחלטה והיו יותר שבעי רצון ממנה, בהשוואה לילדים שלא קיבלו הסבר זה.

עם זאת, הדגש בספרות על הליך ההשתתפות הוא בעיקר בחלק שלפני קבלת ההחלטה, ומרגע שזו נתקבלה, אין התייחסות מיוחדת לאופן הדיווח לילדים לגבי ההחלטות שנתקבלו, קרי: מי ידווח להם, באיזה אופן, מתי וכן הלאה. מאחר שאין כמעט הליכים מוסדרים להשתתפות ילדים במקומות שונים בעולם, גם הדיווח לילדים לגבי ההחלטות שהתקבלו תלוי באנשי המקצוע המעורבים בהליך, החל מאנשי טיפול ועורכי הדין המייצגים את הילדים וכלה בשופטים. כאמור, אחת הבעיות ביישום התכנית הניסיונית לשמיעת ילדים בקלונה הייתה העדר דיווח לילדים על ההחלטה השיפוטית (ICRD, 2007).

בישראל, לפי התקנות, אם השופטים רואים בכך צורך, עובדות מש"י או הם עצמם יסבירו לילדים את עיקרי ההחלטה השיפוטית. בתקופת המחקר התקבלו החלטות רק לגבי 27% מהילדים שהשתתפו בהליך בית המשפט, והתקשרו ל-37% מהילדים אחרי ההשתתפות בהליך בית המשפט, דהיינו, התקשרו גם לילדים שלגביהם לא התקבלה החלטה. זאת, כדי להודות להם על השתתפותם ולבדוק מה שלומם, במקרה שהילדים היו מתוחים במיוחד במפגשים. הילדים לא קיבלו הסבר על עיקרי ההחלטה השיפוטית, אלא במקרים בודדים.

- עובדות מש"י והשופטים ציינו מספר סיבות לכך שהם לא הסבירו את ההחלטה השיפוטית לילדים :
- ◆ עומס העבודה שבו נתונים השופטים אינו מאפשר להם להיפגש עם כל ילד לאחר קבלת ההחלטה.
- ◆ עובדות מש"י אינן מקבלות עדכון לגבי החלטת בית המשפט, ותהליך העברת ההודעות לגבי ההחלטות מאוד מסורבל.
- ◆ חשש שהילדים לא יבינו את פסק הדין כלשונו ושיהיה צורך לפרש את ההחלטות.

לדברי אחד השופטים :

"אני מתעלם מאותה התקנה של דיווח ההחלטה לילד. לדעתי, זה תפקיד ההורים. אני לא אוהב את זה, כי אם אני מתחיל לפרש את ההחלטה, הילדים עלולים להגיע למסקנות לא נכונות או לנסות להתמקח איתי. בדרך כלל, כל מה שהשופט צריך להגיד זה השורה התחתונה. אז מדוע שאעביר להם אותה באופן אישי? ובמיוחד בנושאים הטעונים שלנו."

חלק מעובדות מש"י ראו בעייתיות בכך שהילדים אינם מקבלים משוב על השפעת השתתפותם על ההחלטות השיפוטיות הנוגעות לחייהם. לדברי אחת ממנהלות יחידות הסיוע,

"זה בעייתי שאנחנו לא נותנים לילדים משוב על ההחלטה השיפוטית. זה לא מספיק שאנחנו פוגשים את הילד בשביל ההעצמה ובשביל לכבד אותו. חשוב להראות לו שהוא משפיע על ההחלטה."

היו ילדים שסיפרו בראיונות שלא היו מרוצים מכך שלא שמעו על ההחלטה השיפוטית. למשל, אמר אחד הנערים :

"יהיה לי מאוד טוב לדבר עם שופט, אבל בתכל'ס, אני לא יכול להגיד שזה עזר לי... דיברתי איתו כבר לפני שנה. עד היום לא שמעתי מאף אחד, ולא השתנה כלום."

לדברי נער אחר,

"כשהפגישה עם עובדת השיתוף הסתיימה, מאוד רציתי שהיא תיתן לי טלפון או מייל, כדי שאני אדבר איתה, אם יהיה לי מה להגיד לה. אבל היא לא נתנה לי, ואני לא ביקשתי, כי חשבתי שזה יפריע לה. אבל, אני כן ביקשתי ממנה שתעדכן אותי מה תהיה החלטת השופט כי לא סמכתי על ההורים שלי שיספרו לי את האמת, אבל היא לא התקשרה אליי ולא סיפרה לי כלום. שמעתי על ההחלטה מאמא שלי. עכשיו זה לא ממש משנה כי עברה כבר שנה."

אחת האמהות השמיעה ביקורת על כך שילדיה לא קיבלו דיווח על ההחלטה השיפוטית מפי איש מקצוע:

"אף אחד לא הודיע לילדים שלי על ההחלטה. אני אמרתי משהו אחד לילדים, והאבא אמר משהו אחר. מה הילדים צריכים להבין מזה? אם התחלתם לעשות תהליך, תקראו לילדים ותודיעו להם. ואז, גם אם אני אגיד משהו אחד והאבא יגיד משהו אחר, הם ידעו מה האמת."

7.2 הקשר עם ההורים אחרי השתתפות ילדיהם

עובדות מש"י יצרו קשר עם רוב ההורים אחרי ההשתתפות של ילדיהם (90%). לגבי 69% מהילדים היה זה במפגש ולגבי 21% - בשיחת טלפון. ברוב המקרים, מטרת הקשר הייתה לדווח להורים על התרשמויותיהן ממצבו הרגשי של הילד ולדון בצרכיו, משום שהן התרשמו שרבים מן ההורים אינם פנויים לרגשות הילדים בתקופת הסכסוך. תופעה זו ידועה ומכונה בספרות כ"פרדוקס הגירושין" (Wallerstein & Kelly, 1980). עובדת מש"י סיפרה:

"לפעמים, הורים עושים מינימיזציה של מצב הילדים כי הם לא מסוגלים להכיל את מצוקותיהם. הם רתומים לדבר אחד, למאבק, ולא רוצים לעשות שינוי."

תימוכין לכך נמצאו בדברי ההורים. אחת האמהות אמרה למשל:

"אנחנו במאבקים, אז לא תמיד אני עם ראייה מפוקחת וצלולה לראות את כל המכלול של הדברים, ואולי עוד הרבה זמן לא אהיה פנויה."

במקרה שנראה לעובדות מש"י כי הילד במצוקה, הציעו עובדות מש"י להורים כיצד להקל עליו. חלק מההורים דיווחו כי היו מרוצים מהצעות אלו וכי הן הועילו לשיפור היחסים במשפחה (ראו פירוט על כך בפרק 9.2). לעומת זאת, היו הורים שחוו את המשוב של עובדות מש"י כשיפוטי. למשל, אמר אחד האבות:

"היא אמורה להיות ניטראלית, אבל בשיחה המסכמת היה ברור שהיא לקחה צד. היא המליצה שהילד יישאר אצל אמא, והציעה שאוותר על התביעה להעברת משמורת. החיים כל-כך שונים מההתרשמות שלה במפגש אחד או שניים. היא לא יודעת באמת מה עובר על הילד."

לעתים, הציעו עובדות מש"י התערבות קצרת-טווח במחלקת השיתוף עם פסיכולוג המחלקה או שהמליצו להפנות את הילד לטיפול נפשי בקהילה (ראו פרק 9.2).

8. סוגיות כלליות הנוגעות לתהליך ההשתתפות

בחלק זה יובאו ממצאים לגבי סוגיות כלליות שנוגעות לתהליך ההשתתפות: השתתפות ילדים והסתה, השתתפותם של ילדים בני 6-8, חיסיון תוכני ההשתתפות מפני ההורים ויחסי הגומלין עם בעלי התפקידים האחרים הקשורים להפעלתה של התכנית הניסיונית, בהם פקידי הסעד לסדרי דין ועורכי הדין לענייני משפחה.

8.1 השתתפות ילדים והסתה

אחת הדאגות לפני הפעלתה של התכנית הניסיונית ובמהלכה הייתה שהשתתפות הילדים, שבה הם מבטאים עמדות שהוכתבו להם בידי אחד ההורים, לא תועיל להליך המשפטי, ואולי אף תפגע בילדים. חשש נוסף היה שההשתתפות תעודד הסתה של ילדים בידי הוריהם. ביקשנו מעובדות מש"י לענות על שתי שאלות לגבי התרשמותן מהשפעה של הסתה בדברי הילדים: האם הילד ביטא את עמדותיו שלו? האם הילד ביטא עמדות שהוכתבו לא בידי אחד ההורים?

לפי התרשמות עובדות מש"י, רוב הילדים שבחרו להשתתף בהליך בית המשפט ביטאו את עמדותיהם- שלהם (86%). עם זאת, כחמישית מהילדים ביטאו, להערכתן, עמדות שאחד ההורים הכתיב להם (19%). כאמור, שיעור הילדים שביטאו עמדות של אחד ההורים היה גבוה יותר בקרב ילדים בני 6-8 מאשר בקרב ילדים בני 9-18: 42% לעומת 14%, בהתאמה. לא היו הבדלים משמעותיים בין קבוצות גיל בתוך קבוצת גילאי 9-18 (לוח 10).

לוח 10: השפעה של הסתה בדברי הילדים, לפי גיל הילדים, על-פי התרשמות עובדת מש"י (באחוזים)*

גילאי 18-9 (N=181)	גילאי 8-6 (N=35)	סה"כ ¹ (N=216 [^])	
91	63	*86	הילד מבטא את עמדותיו שלו
14	42	*19	הילד מבטא עמדות שהוכתבו לו בידי אחד מהוריו

$p < 0.001^*$

[^] חסר מידע על 10% מהילדים

¹. האחוזים אינם מסתכמים ב-100% מכיוון שחלק מהילדים ביטאו את שני סוגי העמדות

היו עובדות מש"י ושופטים שאמרו שהמפגש עם ילדים שהתרשמו מהם כמוסתיים הוא חוויה רגשית קשה בעבורם. עובדת מש"י אחת סיפרה:

"לעתים, הילדים באים אלינו עם אג'נדה מאוד ברורה, בנויה לתלפיות. המשפטים מאוד מסודרים, והם חוזרים עליהם שוב ושוב. אנחנו רואים מול העיניים שלנו ילד מנוצל ולא יודעים איך לעזור לו. הוא לא מביא את ה'אני האותנטי' שלו, ואנחנו לא יודעים מה עובר עליו באמת. לרוב גם אין הסכמות לטיפול, לא מצד הילד ולא מצד ההורים. מפגש כזה מותיר אותנו בחוויה רגשית מאוד קשה, ובתחושה עמוקה של חוסר אונים."

חלק מעורכי הדין ומעובדות מש"י העלו חשש שהשתתפותם של ילדים מוסתיים עלולה לפגוע בהם. למשל, אמרה אחת מעובדות מש"י:

"אני מודאגת מהילדים המוסתיים. הם נדרשים בידי ההורים להיזרק לעוד חזית ולהעצים את הקונפליקט בתוכם, ואנחנו לא יכולים לעזור להם. למעשה, אנחנו נותנים עוד כלי בידי ההורה המסית."

לדברי אחד מעורכי הדין,

"אם הילדים לא היו מעורבים בהליך המשפטי, אז לא היה לאף אחד מהצדדים אינטרס להלאות אותם בפרטי הסכסוך. אם הילדים נחשבים חלק מהגורמים המשפיעים על הסכסוך, אז להורים יש אינטרס להסית אותם."

שופטים, עובדות מש"י ועורכי דין אחרים סבורים שהזמנתם של ילדים מוסתים להשתתפות אינה בהכרח גורמת להסתה או מגבירה אותה. לדברי אחת מעובדות מש"י,

"ילד מוסת הוא ילד מוסת, ואין מה לעשות. מנצלים אותו לאורך כל הדרך, ולא רק בשביל התכנית הניסיונית הזו. יש מקומות שבהם אין תכנית ניסיונית, והילדים המוסתים עורכים מסע צלב כדי לפגוש את השופט."

ישנם שופטים, עובדות מש"י ועורכי דין הגורסים שהשתתפותם של ילדים מוסתים מיותרת להליך המשפטי. לדברי אחד השופטים,

"כאשר הילד מבטא הסתה של אחד ההורים, לא אתן משקל לדברים שביטא, ולכן, המפגש עמו מיותר."

חלק מהמרואיניים ראו יתרונות במפגשי השתתפות עם ילדים המבטאים עמדות שהוכתבו להם מראש. לדוגמה, אחד השופטים אמר:

"עצם איתור ההסתה ועומק ההסתה נותן לי המון אינפורמציה על התיק. זה מאוד חשוב לקבלת ההחלטות בבית המשפט."

8.2 השתתפותם של ילדים צעירים בהליך בית המשפט

א. תמונת מצב במדינות נוספות

האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד קבעה כי לילד יש זכות לחוות דעתו, ושיינתן לה משקל ראוי, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו. כמעט בכל המחקרים בעולם העוסקים בהשתתפות ילדים בבתי משפט לענייני משפחה, עלתה סוגיית שמיעתם של ילדים צעירים. לשם הקשבה לילד יש להבין כי השקפותיו יכולות לבוא לידי ביטוי הן באופן מילולי והן באופן לא-מילולי, בשפת הגוף ובאמצעות משחק, אומנות ודרמה (Tapp, 2006). לצורך שמיעתם, דרושים אנשי מקצוע המסוגלים להבין את השקפותיהם ואת דעותיהם של ילדים צעירים ואת דרכי ההבעה השונות. שמיעת ילדים בגיל צעיר, אם כן, מחייבת כניסה לעולמם, היא אינה מכוונת להקשבה למילותיהם בלבד, אלא צפייה בניואנסים של הבעת מתח, סקרנות, פחד או שמחה, באופן ההולם את מידת בגרותם (Pugh & Selleck, 1996). דרכי ההתבטאות - מילוליות ובלתי-מילוליות - של ילדים שונות מאלה של המבוגרים, ורבות מהן תלויות תרבות ומעמד. פעמים רבות, המבוגרים אינם מכירים את שפת הילדים, המשתנה בהתאם לגיל. שמיעת ילדים צעירים מחייבת מיומנויות מקצועיות מסוימות, שיתוף פעולה בין אנשי מקצוע ומשאבים לא מבוטלים. ממחקרם על השתתפות ילדים בבתי משפט לענייני משפחה מסיקים Lowe ועמיתיו כי גם ילדים יכולים להיות מבולבלים משפתם של המבוגרים, ובמיוחד משפה מקצועית (Lowe et al., 2003). באף אחד מן המחקרים שנסקרו לא דווח על פרקטיקה מיוחדת שהוכנה בעבור שמיעת ילדים בגיל הרך. ברוב המדינות המקיימות תהליכי השתתפות, הם כוללים רק ילדים בני שש ומעלה.

ב. השתתפותם של ילדים גילאי 6-8 בתכנית הניסיונית

לפיכך, גם במסגרת התכנית הניסיונית הוחלט להזמין ילדים בני שש ומעלה. עוד הוחלט לבדוק באמצעות המחקר האם ישנם הבדלים במאפייני ההשתתפות בין גילאי 6-8 לבין גילאים גדולים יותר, על-מנת לגבש החלטה מאיזה גיל כדאי להזמין ילדים להשתתפות.

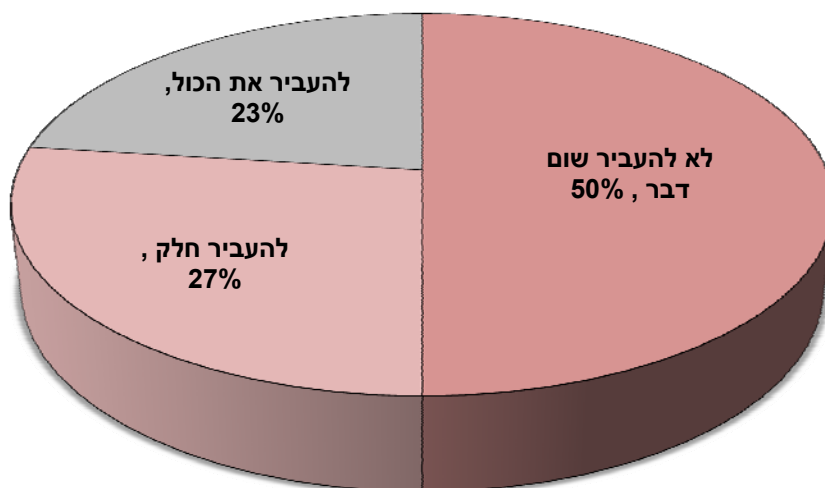
מדיווח עובדות מש״י עולה כי 20% מהילדים שהוזמנו להשתתפות היו בני 6-8. מתוכם, 41% נשמעו בידי עובדת מש״י או שופט. לגבי ילדים אלה, נשאלו עובדות מש״י האם לדעתן היו בוגרים מספיק לצורך ההשתתפות. לגבי שני שלישים לערך (64%) השיבו בחיוב.

בנוסף, נערכו השוואות על-פי גיל לגבי היבטים שונים של ההשתתפות: התכנים שבהם שיתפו הילדים, ביטויים להרגשתם במפגש ואם ביטאו את עמדותיהם האישיות או שביטאו עמדות שהוכתבו להם בידי אחד ההורים. לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין קבוצות הגיל השונות ברוב התחומים. עם זאת, כאמור, שיעור הילדים בני 6-8 שלהערכת עובדות מש״י ביטאו עמדות מוכתבות היה יותר מפי שניים מאשר בקרב ילדים בני תשע ויותר: 42% לעומת 19%. בדומה, היה שיעור הילדים שהיו מבולבלים והתקשו לגבש את עמדותיהם גבוה יותר מפי שניים בקרב גילאי 6-8: 36%, לעומת 15% בקרב ילדים מבוגרים יותר.

8.3 חיסיון תוכני ההשתתפות בפני ההורים

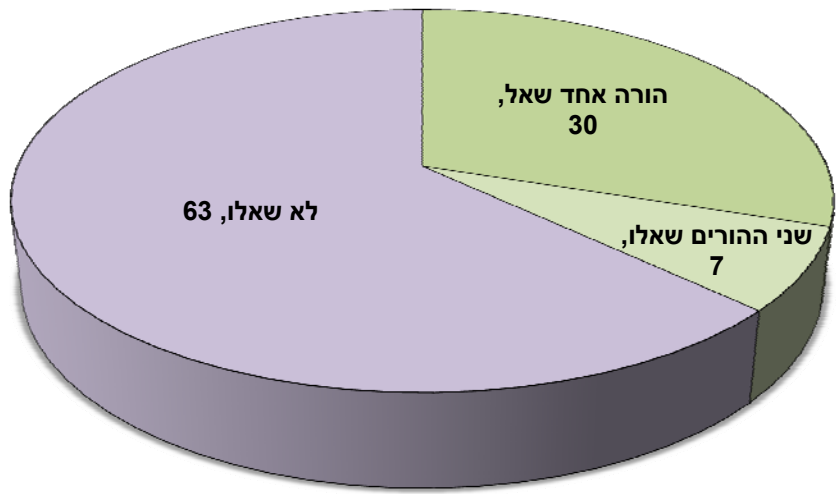
על-פי התקנות, תוכן השתתפותו של הילד חסוי, אלא אם הסכים לגילוי הדברים להוריו, במלואם או בחלקם. בראיונות הטלפוניים עם הילדים, שאלנו אותם מה הם קבעו עם עובדת מש״י לגבי גילוי הדברים להוריהם. כפי שעולה מתרשים 12, רוב הילדים (77%) ביקשו לשמור על חסיון דבריהם מפני הוריהם: 50% באופן מלא ו-27% באופן חלקי.

תרשים 12: הקביעה של הילד עם עובדת מש״י לגבי חסיון תוכני ההשתתפות בפני ההורים, לפי דיווח הילד (N=84) (אחוזים)

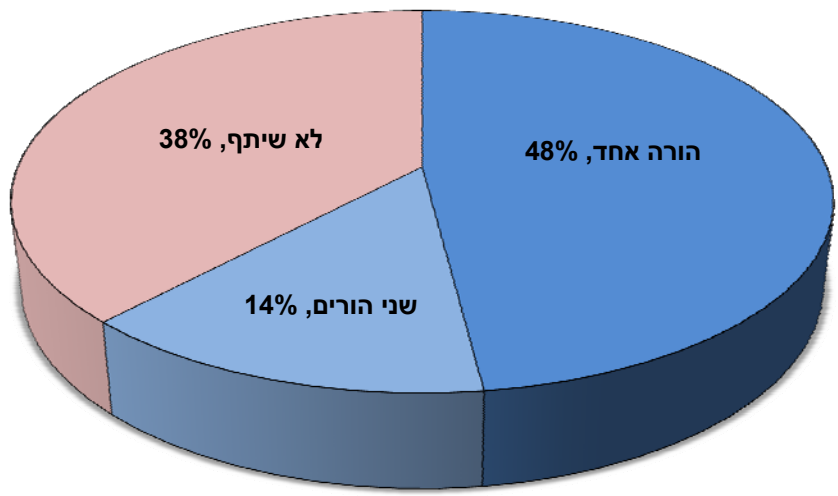
שאלנו את הילדים בראיונות הטלפוניים אם הוריהם ביקשו מהם לספר להם על תוכן השיחה עם עובדת מש״י ו/או עם השופט (תרשים 13). מדיווח הילדים עולה כי הוריהם של כשליש מהילדים בלבד שאלו אותם על כך: 30% מהילדים נשאלו בידי הורה אחד ו-7% בידי שני ההורים.

תרשים 13: האם ההורים שאלו את הילד לגבי תוכן מפגש ההשתתפות, לפי דיווח הילדים (N=84) (באחוזים)

מן הנתונים בתרשים 14 עולה כי כשני שלישים מהילדים (62%) שיתפו את אחד ההורים או את שניהם בדברים שאמרו לעובדת מש"י ו/או לשופט. כלומר, שיעור גבוה יותר של ילדים שיתפו את הוריהם בהשוואה לשיעור הילדים שהוריהם שאלו אותם על כך.

תרשים 14: את מי שיתפו הילדים בדברים שאמרו לעובדת מש"י ו/או לשופט, לפי דיווח הילדים (N=84) (באחוזים)

בראיונות העומק שאלנו את ההורים מה הם חשים לגבי בקשת ילדיהם לשמור על חסיון תוכני ההשתתפות מפניהם. שמענו דעות מגוונות. היו הורים ששמחו על כך. למשל, אמרה אחת האמהות:

"הרגשתי שחשוב לבת שלי לדבר עם מישהו, והיא הרגישה יותר טוב עם זה שיכלה להגיד את הדברים בפרטיות, בלי שיעבירו לי. זה לא הפריע לי, אפילו שמחתי, כי הבת שלי היא מאוד מרצה, יש לה נטייה להיות נחמדה מדי, ובשבילה זה היה טוב להיות קצת קשוחה, ולא נחמדה."

לעומת זאת, היו הורים שלא הרגישו טוב עם החיסיון. לדברי אחת האמהות, *"הילדים ביקשו שלא לספר לאמא ולאבא מה אמרו, ואני הסתובבתי עם הרגשה רעה של 'מה הם אמרו'? חושבת על ילד בן תשע או עשר שמספר דברים למישהו זר ומבקש לא לספר להורים. מה זה עושה בנפשו? לא יודעת..."*

אחד האבות אמר דברים דומים:

"עובדת מש"י לא סיפרה לי מה הילדה אמרה. לא עמדתי בפיתוי ושאלתי את הילדה. היא הייתה בלחץ והבינה שאני יודע שאמרה דברים נגדי. היה לה קשה עם זה, זו חוויה קשה..."

8.4 יחסי הגומלין עם אנשי מקצוע נוספים המעורבים בהליך המשפטי

אנשי מקצוע נוספים מעורבים בהליך המשפטי, ונושא השתתפות הילדים נוגע גם להם, אף על-פי שאינם מעורבים באופן ישיר בהפעלתה של התכנית הניסיונית. פרק זה עוסק ביחסי הגומלין של המחלקות לשיתוף ילדים עם פקידי הסעד לסדרי דין ועם עורכי דין לענייני משפחה.

א. פקידי הסעד לסדרי דין

תפקידם של פקידי הסעד לסדרי דין הוא להגיש חוות דעת מקצועית (תסקיר) לערכאות משפטיות על משפחות וילדים במצבי פירוד וגירושין. לשם כך, הם אוספים מידע ממקורות שונים, בהם בני המשפחה. בתסקיר נכללות עובדות, התרשמויות מקצועיות וחוות דעת, וכן, המלצות לבית המשפט לגבי משמורת והסדרי ראייה, ובמידת הצורך, גם לגבי התערבות טיפולית. במסגרת תפקידם משוחחים פקידי הסעד לסדרי דין עם הילדים ושומעים את עמדותיהם. תתכן אפוא חפיפה לשמיעת הילדים בידי עובדות מש"י. עם זאת, יש כמה הבדלים בין פקידי סעד לסדרי דין לעובדות מש"י. למשל, פקיד הסעד נפגש רק עם ילדים שלגבי תובענת הוריהם הזמין השופט תסקיר, ואילו עובדת מש"י מזמינה את כל הילדים שעניינם נדון בבית המשפט לענייני משפחה ונפגשת עם אלה שהסכימו להשתתף.

סוגיית החפיפה בין תפקידו של פקיד הסעד לתפקיד עובדת מש"י

לצורך המחקר ראינו פקידי סעד לסדרי דין שעבדו עם משפחות שילדיהן נשמעו בהליך בבית המשפט במסגרת התכנית הניסיונית של השתתפות ילדים ושאלנו אותם על עמדותיהם לגביה. חלקם הביעו תמיכה עם הסתייגויות וחלקם ביטאו ביקורת. לדברי אחת מפקידות הסעד שהביעה תמיכה:

"הערוץ הוא חיובי וטוב, אבל לא לכל הילדים. יש ילדים שההשתתפות יכולה לתרום להעצמה שלהם ויש ילדים שההשתתפות עלולה להכניס אותם למערבולת ולחרדות. אני

מאמינה בכוחות של עובדות מש״י שיעשו אינטייק מאוד רחב כדי להכיר את המשפחות והילדים שהשתתפות יכולה להועיל להם.

הביקורת העיקרית שהשמיעו פקידות הסעד הייתה על כך שישנה כפילות מסוימת בין המפגשים של פקידי הסעד לבין מפגשי עובדות מש״י עם הילדים. לדברי אחת מפקידות הסעד, "אני לא רואה הרבה שוני, אולי בהגדרה כלפי המשפחה והילד עצמו, אבל בפועל יחידת הסיוע עושה תפקיד מאוד דומה לשלנו."

היו גם שופטים שהסכימו עם טענה זו. אחד השופטים אמר: "ישנה כפילות, לדעתי, אפשר לוותר על אחת מהאינסטנציות האלה. לא צריך ראיונות גם של פקידת סעד, גם של עובדת מש״י וגם של בית משפט."

לדבריו של שופט אחר,

"ב-90% מהמקרים, הדברים שאומר הילד במפגש ההשתתפות תואמים את רוח הדברים בתסקיר של פקידת הסעד."

חלק מהמרואינים סבורים גם כי ריבוי אנשי המקצוע שהילדים פוגשים עלול להעיק עליהם ולפגוע בהם וכי מספיק שאחד הגורמים יפגש עמם ויעביר את המידע לגורם השני. אחת מפקידות הסעד העלתה את הסוגיה:

"האם נכון לחשוף את הילדים לכל-כך הרבה חוקרים? הילד בתוך משפחה במשבר, בלאו הכי הוא מאוד פגיע... לפעמים, יש מצוקה בבית הספר ברמה לימודית ורגשית, ואז נכנס לטיפול יועץ או פסיכולוג בית הספר, ואז, פקיד סעד, ולפעמים גם פסיכולוג פרטי; ואחרי כל זה, גם שולחים אותם לתכנית הניסיונית, וכל זה בנוסף לעומס שחוה הילד שהוריו מתגרשים."

לדברי פקידת סעד אחרת,

"לפעמים, התערבות-יתר הופכת להיות הדבר הפוגע. צריך לצמצם את הגורמים הטיפוליים, גם עודף לא טוב. מספיק אם גורם מקצוע אחד יראה אותם."

אולם, לא כולם רואים בכך כפילות. לדעתם של פקידי סעד, עובדות שיתוף ושופטים אחרים, ההקשר השונה שבו נערכים המפגשים עם הילדים מבהיר את השוני במהותם. לכן, כדאי שגם אלה וגם אלה ייפגשו עם הילדים. השוני מתבטא בכך שהמפגש של פקידי הסעד עם הילדים נערך לרוב בבית ההורים, ולא במקום ניטראלי המיועד רק למפגשים עם ילדים. בנוסף, פקיד הסעד נפגש גם עם ההורים לצורך הכנת התסקיר ומושפע מתפיסותיהם, ודברי הילדים אינם נשארים חסויים במלואם. כמו כן, בניגוד לעובדת מש״י, פקיד הסעד אוסף את המידע כדי לחוות את דעתו, בשעה שעובדת מש״י מעבירה את דברי הילדים כפי שהם לשופט. כל ההבדלים הללו עשויים להשפיע גם על סוגי הדברים שיגידו הילדים בכל אחד מהמפגשים.

באשר לחשש שמפגשים של ילדים עם אנשי מקצוע יעיקו עליהם, אומרות עובדות מש"י שהילדים אינם מתלוננים על כך. חלק מהילדים אף שמחו שיש גורם נוסף שיוכל אולי לעזור להם. למשל, אומרת אחת מעובדות מש"י:

"רוב הילדים שמגיעים לפה כבר נשמעו בידי פקידת סעד, ולא שמעתי מאף אחד 'אוף' או קיטורים או 'זאת וזאת כבר דיברה איתי'. אני זוכרת מקרה סוער מאוד שבו הייתה התערבות מאסיבית עם פקידת סעד, והבנות שמחו לבוא לפה ורצו לראות שופטת. כשהקונפליקט קשה ולא נפתר, אז גם הילדים מרגישים שאולי אם עוד מישהו ידבר איתם - זה יעזור."

עם זאת, יש לסייג את הדברים: ייתכן שילדים שכבר שוחחו עם פקיד סעד לסדרי דין סברו שיש כפילות מסוימת בין המפגש עמה לבין המפגש עם עובדת מש"י, ולכן, לא הגיעו למחלקת השיתוף.

עובדות מש"י ושופטים סיפרו על מקרים שבהם נאמרו דברים משמעותיים במפגש ההשתתפות אשר לא נאמרו בשיחה עם פקידת הסעד. לדוגמה, מספרת מנהלת אחת מיחידות הסיוע:

"המקרה הכי קיצוני היה שילדים מסרו לעובדת מש"י שמתעללים בהם, ולא מסרו זאת לפקידת הסעד."

דוגמה אחרת, אחת מעובדות מש"י סיפרה על אח ואחות שסבלו מדי פעם מהתעללות מבן זוגה של אמם. לאחר מפגש שלהם עם פקידת הסעד, היא המליצה שהבן יועבר למשמורת אביו והבת תישאר במשמורת האם, זאת בגלל רצונה להישאר בבית האם וסירובה להעברת המשמורת. לאחר המפגש עם הילדה, עובדת מש"י התרשמה שחשוב להעביר גם את הבת למשמורתו של האב. היא נפגשה עם פקידת הסעד, שיתפה אותה בדעתה, ולבסוף שכנעה אותה לשנות את המלצתה בהתאם.

הילדים שהתראיינו בראיונות עומק במחקר ואשר שוחחו עם פקידת סעד ועם עובדת מש"י ראו את הבדלים מהותיים בתפקידיהן. למשל, אמר אחד הנערים:

"עם פקידת סעד זה היה שונה כי זה היה בבית שלי. הרגשה שונה מלהיות בחדר אחר או בבית משפט."

חלק מהילדים הרגישו יותר נוח לשתף את עובדות מש"י, כפי שאמרה אחת הנערות:

"הרגשתי שעובדת מש"י הקשיבה לי, ולא הייתה שיפוטית. היא האמינה לי... היא אמרה: 'הכי חשוב שתעשי מה שאת מרגישה שטוב לך'. פקידת הסעד יותר ניסתה להכריח אותי להיכנס לריבוע שלה."

הצעות לשיתוף פעולה בין פקידי הסעד לסדרי דין לבין עובדות מש"י

בראיונות העומק הביעו פקידי הסעד רצון בשיתוף פעולה מקצועי עם עובדות מש"י בתיאום השיחות עם הילדים. הוצע לוודא שהמפגשים לא יהיו סמוכים זה לזה: עובדת מש"י הציעה שיתקיימו בהפרש של שלושה חודשים לפחות. פקידת סעד הציעה שבמקרה שהילד נפגש קודם עם עובדת מש"י, ניתן להציע לשופט לחכות לדיווחה, ואחר כך לבדוק אם אמנם יש צורך בתסקיר. עובדת מש"י אחרת הציעה שבמקרה שהילד נפגש קודם עם פקיד סעד, שהוא יסביר לו על זכות ההשתתפות ויציע לו להיפגש ישירות עם השופט, ללא המפגש המקדים עם עובדת מש"י. היו פקידות סעד שהביעו את רצונן

שעובדות מש"י תשתפנה אותן בהתרשמויותיהן ממפגשי ההשתתפות, כמשאב נוסף לגיבוש המלצותיהן. עובדות מש"י אמרו שאין הדבר אפשרי מכיוון שהן מבטיחות לילדים חיסיון.

ב. עורכי הדין לענייני משפחה

כאמור, עורכי הדין לענייני משפחה מייצגים את הצדדים השונים בסכסוכי משפחה בנושאים כגון הסדרי הראייה של הילדים, המשמורת והמזונות. באופן טבעי, עורכי הדין מנסים להגיש טיעונים וראיות שישרתו את טובת לקוחותיהם, ולכן, ניתן לצפות שבמקרים מסוימים הם יתנגדו להשתתפות הילדים, אם הם סבורים שהיא עלולה לפגוע במרשם. לרוב, ההורים פועלים לפי הנחיותיהם. לכן, על-מנת שילדים יממשו את זכות ההשתתפות, סברה ועדת ההיגוי של התכנית הניסיונית שחשוב מאוד שעורכי הדין יכירו את התכנית ויראו לנכון להנחות את ההורים לשתף פעולה עם הזמנתם של הילדים להשתתפות. כאמור, לפי דיווח עובדות מש"י, במהלך הפעלתה של התכנית הניסיונית, יותר ויותר עורכי דין לענייני משפחה היו מודעים לה, הבינו אותה ותמכו בה. זאת, בין היתר בזכות ההשתלמויות לעורכי הדין ולפקידי הסעד שנערכו באפריל 2009 בחיפה וביוולי 2009 בירושלים, בנושא התכנית הניסיונית. לדברי עובדת מש"י:

"מאז שעשינו הסברה לעורכי הדין על התכנית הניסיונית, יש יותר הבנה. הם יותר ויותר חשופים לתהליך ומעודדים אותו, יש יותר אמון ומודעות לתהליך, ולכן, גם פחות התנגדות של הורים."

היו עורכי דין שהביעו תמיכה ושביעות רצון מהפעלתה של התכנית הניסיונית, לטובת הילדים. למשל, עורך דין ציין לחיוב את העובדה שהילד של מרשו הופנה להתערבות קצרת-טווח עם פסיכולוג המחלקה.

חלק מעורכי הדין אמרו שהם מעודדים את ההורים לשתף פעולה עם הזמנת ילדיהם. למשל, אמרה עורכת הדין:

"אני מסבירה שזו תכנית ניסיונית ואת הרציונל של מעורבות ושיתוף בדעתם של הילדים, ושתהיה אובייקטיביות נוספת, ולא רק שלהם, ושאסור להם להסית ולא להשמיע. צריכים לסמוך על השופטים ועל יחידת סיוע שיעשו דברים כמו שצריך ושהכנת הילדים למפגש ההשתתפות תהיה, לא לתוכן הדברים שיגידו, אלא למסגרת. אני גם אומרת שעד עכשיו זו הייתה חוויה חיובית לילדים, והילדים מגיבים לזה טוב."

נראה כי עורכי הדין מציגים להורים את השתתפות הילדים כחלק משגרת עבודתו של בית המשפט, ומנחים אותם לשתף פעולה, בין אם דברי הילד יהיו לטובת ההורה שהם מייצגים בין אם לאו. אחת האמהות מעידה על כך שפעלה בהנחייתו של עורך דינה:

"מההתחלה הייתה לי התנגדות להשתתפות ילדיי. קיבלתי המלצה מעורך הדין לא לגלות התנגדות כי זה יתפרש לא טוב, כאילו אני מסתירה דברים. לכן, עודדתי את הילדים שלי להיענות בחיוב להשתתפות."

היו כמה נקודות ביקורת ייחודיות שהושמעו על ידי עורכי הדין :

- ♦ **השתתפות הילדים גורמת לעיכוב בתהליך המשפטי ולעיכוב במתן החלטה השיפוטית.** לדברי אחד מעורכי הדין: "האמהות לא מרוצות כשמפנים את הילדים ליחידת הסיוע, במיוחד בתביעות על משמורת, כי אז הכל מתעכב, המזונות והסדרי הראייה."
- ♦ **החיסיון של דברי הילדים פוגע ביכולת הערעור על פסק הדין.** זאת, מכיוון שעורכי הדין אינם יכולים לדעת האם דברי הילדים השפיעו על החלטות השופט וכיצד. לדברי אחד מעורכי הדין: "הדוח על ההשתתפות חסוי, וקשה לנו, לעורכי הדין, לדעת אם זה הועיל או הזיק ללקוחותינו. זו בעיה כשמגיעים לדיון, כי אנחנו לא יכולים להתייחס לזה. זה מערער את יכולת הערעור שלנו."

9. משוב על ההשתתפות

פרק זה דן בתרומה ובשביעות הרצון מהשתתפותם של ילדים בהליך בית המשפט, בעיני עובדות מש"י, ההורים והילדים. כמו כן, יתוארו סוגי התרומה שעלו מתוך הראיונות: במישור המשפטי ובמישור הרגשי. מנגד, יובאו המגרעות של השתתפותם של הילדים בעבורם.

9.1 מידת התרומה ושביעות הרצון מההשתתפות בהליך בית המשפט

א. מידת התרומה בעיני עובדות מש"י

עובדות מש"י נשאלו, ביחס לכל ילד שהשתתף בהליך בבית המשפט, עד כמה תרמה לו ההשתתפות באופן כללי (לוח 11). להערכתן, 71% מהילדים נתרמו במידה רבה מאוד או במידה רבה. שיעור הילדים שלגביהם העריכו כי נתרמו מתהליך ההשתתפות עלה מ-54% בשלב א' ל-79% בשלב ב'.

לוח 11: התרומה הכללית של תהליך ההשתתפות בעבור הילד, לפי שלבי התכנית הניסיונית, על-פי הערכת עובדות מש"י (באחוזים)*

סה"כ	סה"כ (N=216 [^])	שלב א' (N=59)	שלב ב' (N=133)
סה"כ	100	100	100
רבה מאוד/רבה	71	54	79
מועטה	17	24	14
לא יודעת	12	22	7

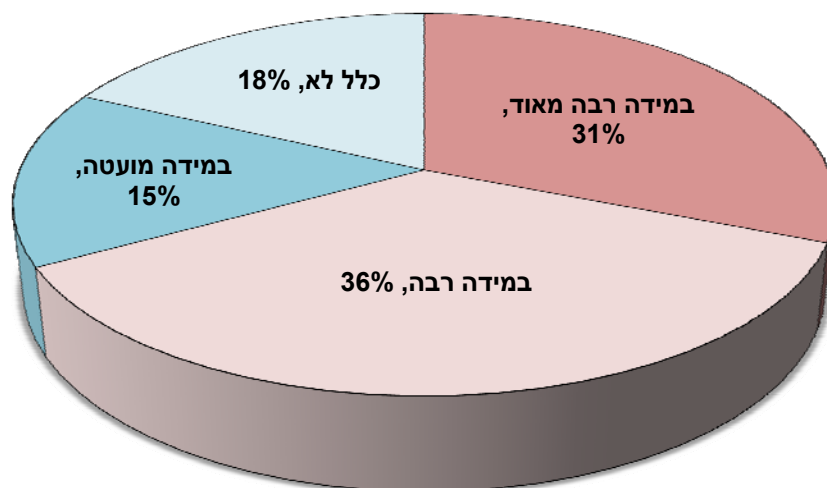
[^] חסר מידע מעובדות מש"י לגבי 10% מהילדים. P<0.05*

לגבי 17% מהילדים העריכו עובדות מש"י כי תרומת ההשתתפות לילדים הייתה מועטה. לגבי 12% מהילדים עובדות מש"י לא ידעו להעריך את התרומה של ההשתתפות. שיעור הילדים שלגביהם עובדות מש"י לא ידעו להעריך את מידת התרומה ירד מ-22% בשלב א' ל-7% בשלב ב'. ייתכן שממצאים אלו מעידים על הביטחון ההולך וגובר של עובדות מש"י בתועלת שבתפקידן.

ב. שביעות הרצון של ההורים מתהליך ההשתתפות

הורי הילדים שהשתתפו בהליך בית המשפט נשאלו אם היו שבעי רצון מכך. שבעים ושבעה אחוזים הביעו שביעות רצון במידה רבה מאוד/במידה רבה (תרשים 15).

תרשים 15: שביעות הרצון של ההורים מהשתתפות הילד בהליך בית המשפט, לפי דיווח ההורים (N=72) (באחוזים)

ההורים נשאלו בשאלה פתוחה ממה היו מרוצים. היו הורים שאמרו שהם מרוצים מכך שלילדים ניתנה הזדמנות לספר דברים שאינם מספרים לאף אחד. לדברי אחת האמהות: *"יש דברים שהילדים לא אומרים להורים, אז זה טוב שיש מי שישמע."*

לדברי אם אחרת,

"הילדים מאוד רצו להשתתף, ואני חושבת שזה רק עשה להם טוב להגיד באופן חופשי מה הם רוצים או מה הם חושבים ומעדיפים."

היו הורים שהיו מרוצים מההשתתפות כי היא שימשה מקור תמיכה לילדים. אחד האבות סיפר: *"הבת שלי הרגישה טוב מאוד עם ההשתתפות. היא הרגישה שיש מישהו שנותן לה גב."*

הורים שלא היו מרוצים מההשתתפות נשאלו גם הם בשאלה פתוחה ממה לא היו מרוצים. היו הורים שסברו שההשתתפות העצימה את מעורבותם של הילדים בסכסוך ואילצה אותם "לבחור צד". לדברי אחת האמהות,

"לא צריך לערב את הילדים בסכסוך. מסכנים, לא מספיק שההורים שלהם מתגרשים, הם עוד צריכים לבחור צד? כל אחד מבין שזה לבחור בין אמא לאבא."

ולדברי אחד האבות,

"הילדה הרגישה שהיא לקחה צד, למרות שאין לה שום בעיה איתי. אם לא הייתה משתתפת בהליך המשפטי, הייתה בקשר גם עם אמא וגם איתי. אילצו אותה לקחת צד."

היו הורים שלא היו מרוצים מהשתתפותם של הילדים משום שלדבריהם נתנה לילדים כוח מדומה. אחת האמהות אמרה :

"התהליך הזה נתן לבנות שלי כוח שבו הן השתמשו בדרך לא נכונה. זה גרם להן לחשוב שהן יכולות להחליט לגבי עתידן, וזה מוקדם מדי לגיל שלהן."

בנוסף, היו הורים שאמרו שהם לא מרוצים משום שלעובדות אין אפשרות לעזור לילדים. אחד ההורים אמר :

"אין לה סמכויות. היא יכולה רק לשמוע את הילדים, אבל לא לעשות כלום עם זה. היא לא באמת מטפלת, היא רק מפעילה נוהל."

ג. תרומת ההשתתפות בעיני הילדים ושביעות הרצון ממנה

הילדים שהשתתפו בהליך המשפטי נשאלו האם הם חושבים שזה רעיון טוב להציע לילדים הזדמנות לבטא את עצמם בנושאי המחלוקת בין ההורים. תשעים ושלושה אחוזים השיבו בחיוב.

אחד הנערים שסבור היה שזה רעיון טוב להזמין ילדים להשתתפות הסביר :

"[זה משום ש]בדרך כלל ההורים חושבים שזה עניין רק שלהם, אבל בדרך כלשהי זה משפיע גם על הילדים. לילדים קשה לא להיות מעורבים. זה מאוד חשוב ללכת ולדעת מה קורה."

לדברי נערה אחרת,

"ככה הילדים יודעים שמכבדים אותם ושגם להם יש זכויות. בסופו של דבר הם כן חלק מכל העניין הזה ומגיע להם להגיד מה הם חושבים."

לשאלה האם ההשתתפות עזרה להם, השיבו 62% מהילדים שהשתתפו בהליך בית המשפט כי היא "עזרה להם" או "עזרה להם מאוד".

הילדים שאמרו כי ההשתתפות עזרה להם נשאלו בשאלה פתוחה במה עזרה. התשובות השכיחות היו שהם הרגישו שנותנים להם כבוד ומתחשבים בדעתם או ברגשותיהם, שהם הרגישו שהשיחה עזרה להם להחליט מה הם באמת רוצים, וכן, שההתערבות עם עובדות מש"י תרמה לשיפור הקשר עם אחד ההורים. גם הילדים שאמרו כי ההשתתפות לא עזרה להם, נשאלו בשאלה פתוחה מדוע. התשובה השכיחה הייתה שלא השתנה דבר בעקבות ההשתתפות או שהשתתפותם לא השפיעה על ההחלטה השיפוטית בכיוון שבו היו מעוניינים. לדברי אחד הנערים,

"כל מה שאמרתי לשופט, לא ממש עזר לי. ציפיתי לפתרונות אחרים, אבל לא יצא כמו שרציתי."

רוב הילדים היו שבעי רצון מההזדמנות שניתנה להם לממש את זכות ההשתתפות בהליך בית המשפט. רבים מהם סברו שהשתתפות גם עזרה להם באופן אישי. כלומר, היו בין הילדים שסברו כי ההשתתפות היא בעיקרון חיובית, גם אם הם עצמם לא הרגישו שנעזרו.

9.2 סוגי התרומה והתועלת של ההשתתפות

לצורך הדיון בממצאים, חילקנו את התרומה והתועלת של ההשתתפות לשני סוגים: לתרומה במישור המשפטי ולתרומה במישור הרגשי ובמישור היחסים במשפחה. במישור המשפטי נדון בתרומת ההשתתפות להחלטת השופט ולשינוי בהליך המשפטי, ובמישור הרגשי נפרט את התרומה של ההשתתפות לילדים וליחסים שלהם עם הוריהם.

א. תרומות במישור המשפטי

התרומה להחלטת השופט

השתתפותם של הילדים עשויה להוסיף מידע לשופטים, ולפיכך, לחזק את כיווני ההחלטה המקורית שלהם, לגרום להוספת רכיבים להחלטה על-מנת להתאימה טוב יותר לצורכי הילדים, ואף לגרום לשינויה. במסגרת המחקר, לא התאפשר לבחון לעומק האם הייתה להשתתפותם של הילדים תרומה להחלטה השיפוטית וכיצד.¹⁹

כמו כן, למדנו על ההערכה הכללית שיש לשופטים לגבי תרומתה של ההשתתפות להחלטות שלהם. בראיונות העומק היו שופטים שהצביעו על תרומה מועטה. למשל, אחד השופטים אמר:

"השתתפות הילד בדרך כלל לא משנה את ההשקפה שלי על המקרה. בדרך כלל, ההשתתפות יותר חשובה לילדים מאשר לבית המשפט."

לדברי שופט אחר,

"בסופו של יום, ההליך של שמיעת ילדים מותיר אותי בלי הרבה הבדלים בהחלטות על משמורת והסדרי ראייה."

לעומתם, שופטים אחרים סברו שהשתתפותם של הילדים משמעותית להליך המשפטי. לדוגמה, אחד השופטים אמר:

"ברמה העקרונית מפגש בלתי-אמצעי עם הילד נותן התבוננות נכונה על המקרה, שלא הייתה קודם."

עם זאת, שאלנו את השופטים בשאלוני המשוב לגבי כל אחד מהילדים שעמם הם נפגשו, אם המפגש עם הילד תרם להבנתם את המקרה או האיר אותו באור שונה. השופטים דיווחו ב-54% מהמקרים כי המפגש עם הילד אכן תרם להבנתם את המקרה או האיר אותו באור שונה: 6% - "במידה רבה מאוד" ו-48% - "במידה רבה".

כאמור, לעתים התבוננות זו מחזקת את כיוון ההחלטה של השופט. לדברי אחד השופטים:

"ישנם מקרים שהמפגש עם הילד עשוי לחדד אצלי את ההבחנה בין רצונו של הילד לטובתו. כמו למשל, ילד שהעדיף להתגורר אצל אביו ולא אצל אמו. במפגש הבנתי שזה נובע מכך שעם

¹⁹ בחינת השפעת השתתפותם של ילדים על ההחלטות השיפוטיות לא נבחנה לעומק במסגרת המחקר, הן מכיוון שהתכנית הניסיונית הייתה מוגבלת בזמן ובמהלכה התקבלו החלטות רק לגבי חלק קטן מהילדים (27%), והן מכיוון שלא נעשה שימוש במתודולוגיה של ניתוח פסקי הדין ותרשומות.

האב הולכים לבילויים, לא צריך להכין שיעורים ואין גבולות. במקרה כזה, המפגש עם הילד גורם לי להיות שלם יותר עם ההחלטה להשאיר את המשמורת אצל האם."

לדברי השופטים, במקרים מעטים, עשויה השתתפותו של הילד אף להיות בעלת משקל משמעותי בתהליך קבלת ההחלטה. לדברי אחד השופטים,

"במקרים של מחלוקות עמוקות, שבהם הילד מבטא את קולו האוטנטי ורוצה בשינוי משמעותי, כמו בשינוי המשמורת ומקום המגורים, ישנה חשיבות עצומה לשמוע אותו."

שופט תיאר מקרה שבו ילדה בת 11 השמיעה את רצונה בהעברת משמורתה מאמה לאביה:
"קולה היה כל-כך אותנטי, ורצונה - כל-כך ברור ומחודד... אני עברתי תהליך בעקבות המפגש איתה. בסופו של דבר, פסקתי כי משמורתה של הילדה תועבר לאביה. רצונה היה בעל משקל גדול מאוד בהכרעה."

עובדת מש"י סיפרה על מקרה שדבריו של נער במפגש ההשתתפות עמה הועברו לשופט והיו בעלי משקל מכריע בהחלטת השופט:

"היה מקרה שבו פקידת הסעד לסדרי דין המליצה בתסקיר לשופט כי נער כבן 14 יישן חצי מהשבוע בבית אביו וחצי מהשבוע בבית אמו. כשנפגשתי עם הנער, הוא אמר שהוא לא מסוגל לישון בבית אביו, הוא מרגיש לא מוגן והוא נתקף פחדים בלילות. הוא סיפר שהבית גדול, אביו לא נמצא חלק גדול משעות היום והלילה בבית, אין לו אחים או בני משפחה נוספים בבית אביו, והוא מרגיש שקל לפרוץ לבית. ישבתי עם השופט והעברתי לו את המסרים של הילד. השופט נתן משקל גדול לדברי הילד בהחלטה, ובסופו של דבר, פסק שהילד יבקר את אביו ויישן רק בבית אמו. כשהילד שמע את זה, הוא היה מאושר!"

התרומה להליך המשפטי

לפי דיווח עובדות מש"י, במקרים אחדים (5%) השתתפותם של הילדים גרמה לשינוי בהליך המשפטי, כמו קיצור ההליך או אף נסיגה מהתביעה. למשל, במקרה אחד אב הגיש תביעה להעביר אליו את המשמורת על בתו. בתו לא הרגישה בנוח לומר לו כי אינה רוצה בכך, אך לאחר ששמע על כך מעובדת מש"י, הוא ביטל את תביעתו. דוגמה אחרת: היו הורים שבעקבות הזמנתם של הילדים להשתתפות, החליטו לחזור בס מהגירושין.

היו מקרים שבהם השתתפותם של הילדים גרמה לקיצור ההליך המשפטי והאיצה את ההסכמה בין ההורים. למשל, מספר אחד השופטים:

"היה לי מקרה שבו שני הורים התעמתו ביניהם זמן רב בנושאי משמורת ורכוש. נפגשתי עם הבן שלהם, נער כבן 16. הבנתי ממנו שאינו מעוניין בשינוי המשמורת. הנער סיפר לי שההורים משתפים אותו בסכסוכי הרכוש ביניהם בפרטי פרטים, וכי זה מעיק עליו מאוד ומקשה עליו להתרכז בלימודים. נכנסתי לאולם בית המשפט ואמרתי להורים: 'אתם מתווכחים זמן רב על רכוש, ובינתיים, אתם לא שמים לב שאתם הורסים את הילד שלכם'. ההורים הסתכלו אחד על השני בתדהמה, ועוד באותו היום הם הגיעו להסכם כולל."

כמו כן, על-פי עובדות מש"י, במקרים בודדים (4%) השתתפותו של הילד עודדה אותו לשתף פעולה עם ההחלטות שהתקבלו בתחום הסדרי הראייה. אחד השופטים סיפר לדוגמה על ילד שלא הסכים לבקר אצל אבא שלו על-פי הסדרי הראייה שנקבעו. השופט פגש את הילד ושמע ממנו על הקשיים שלו. בעקבות השיחה עם השופט, הילד הרגיש יותר מובן, והדבר אפשר לו לכבד את ההסכם ולחזור לקשר קבוע עם אביו.

ב. תרומות במישור הרגשי והיחסיים במשפחה הזדמנות לילדים לביטוי רגשותיהם ולהכלה רגשית

עובדות מש"י והשופטים סיפרו כי אחת התרומות המשמעותיות שיש להשתתפותם של הילדים היא במתן הזדמנות לילדים לבטא את רגשותיהם ולהכלה רגשית. עובדות מש"י סיפרו בראיונות העומק על התרשמותן כי לרבים מן הילדים שנפגשו עמן אין עם מי לדבר על רגשותיהם ביחס לסכסוך וכי הוריהם אינם פנויים אליהם רגשית ומתקשים להכיל אותם בעיצומו של הסכסוך, תופעה המוכרת בספרות כ"פרדוקס הגירושי" (Wallerstein & Kelly, 1980). להערכתן של עובדות מש"י, 88% מהילדים נתרמו מההזדמנות שהייתה להם לבטא את רגשותיהם ולהכלה רגשית. גם הילדים סיפרו בראיונות על תרומה זו, לדוגמה:

"זה היה טוב להוציא החוצה דברים שיושבים לי על הלב, לא להשאיר הכול בפנים. הרגשתי טוב שזה היה עם איש מקצוע."

נערה אחרת אמרה:

"אני חושבת שזה מאוד חשוב שיהיה עם מי לדבר. זה חשוב שנדבר על כל מה שעובר עלינו עם מישהו שיבין אותנו ויקשיב לנו."

לדברי אחת האמהות,

"יש דברים שהילדים לא אומרים להורים, אז זה טוב שיש מי שישמע."

שיפור היחסים עם אחד ההורים או עם שניהם

אחד הדברים שהתבררו במהלך יישומה של התכנית הניסיונית הוא שבמובן הרחב, השתתפותם של הילדים בתהליכים הנוגעים לחייהם היא לא רק בהשמעת דבריהם בפני השופט, אלא גם באמצעות השמעת קולם בפני הוריהם, אשר לעתים אינם מודעים לרצונותיהם, למצבם הרגשי, למצוקותיהם ולצורכיהם. זאת, כאמור, לדברי עובדות מש"י, מכיוון שחלק מההורים אינם פנויים רגשית לילדיהם במהלך הסכסוך. לכן, אחת התרומות של השתתפות הילדים היא בזיהוי עוצמת המצוקה והכאב בידי עובדות מש"י והשופטים והעברת התרשמותם להורים. אחת מעובדות מש"י סיפרה:

"לא נדיר שאני מפתיעה את ההורים בדברים שהילדים אומרים. למשל, היו ילדות שההורים שלהן הופתעו לשמוע שהן כל-כך עצובות ויודעות כל-כך הרבה. הן לא רצו לשתף את ההורים, כדי להקל עליהם. למשל, הילדות ידעו שכשהאם כל-כך הרבה לא בבית זה לא רק בגלל עבודה, אלא בגלל רומן שהיה לה. הן לא שיתפו בקשיים בבית ספר. עוצמת הכאב של הילדים מאוד הדהימה הורים וגם לפעמים היו דברים שהפריעו לילדים שההורים לא תיארו לעצמם."

אחד השופטים תיאר מצב שבו התייחס לקשיים ביחסים של ההורים עם הילד :

"נפגשתי עם נער בן 15 שהוריו מתגוררים בביתו לסירוגין. הוא ביקש לדבר איתי, אמר שיש דברים שהוא לא מספר לאף אחד ומאוד רוצה 'להוציא'. הוא סיפר לי על היחסים הטעונים בין ההורים במסגרת המגורים לסירוגין. בעקבות זאת, זימנתי את ההורים כדי להבהיר להם שהתנהגותם גורמת לילד מצוקה של ממש."

כאמור, בחלק מהמקרים, עובדות מש"י מזמינות את המשפחה להתערבות קצרת-טווח של שלושה-ארבעה מפגשים עם ההורים והילדים במחלקת השיתוף - איתן ואו עם פסיכולוג המחלקה. מהדיווח שלהן עולה כי התרשמויותיהן של עובדות מש"י לגבי מצבם הרגשי וצורכיהם של 63% מהילדים הועברו להורים. ביחס ל-25% מהילדים, מדווחות עובדות מש"י כי התנהגותו של אחד ההורים או שניהם השתנתה בעקבות מפגשי ההשתתפות, וכעת היא מתאימה יותר לצורכי הילד. אחד הילדים העיד על כך :

"ההשתתפות מגשרת בין הילדים להורים. בעקבות ההשתתפות יש לי תנאים יותר טובים בבית."

לדברי אחת האמהות :

"הבת שלי סיפרה לעובדת מש"י משהו שלא ידעתי. היא אמרה שמפריע לה שאני לא נמצאת כל ערב שלי איתה בבית ושלפעמים האחים הגדולים שלה שומרים עליה. מאז, כל ערב שהיא איתי, אני נמצאת בבית משבע, מגישה לה ארוחה חמה, קוראים ביחד ספרים, ואני ומשכיבה אותה לישון. זה נתן יותר יציבות בימים שלי איתה."

זיהוי הצורך בטיפול המשך והמלצה על המשך טיפול בקהילה

התכנית המקורית של התכנית הניסיונית לא כללה איתור צורכי הילדים להמשך טיפול או מתן המלצה להוריהם לקחת אותם לטיפול בקהילה. אולם, בפועל, עובדות מש"י עשו זאת. מהדיווח שלהן עולה כי הן זיהו צורך בטיפול בקרב 52% מהילדים שעמם נפגשו, ודיווחו על כך להוריהם.

לדברי עובדות מחלקת השיתוף, עד להפעלתה של התכנית הניסיונית, לא נהגו להיפגש עם ילדים. הן שיערו שילדים רבים חווים מצוקה בתקופת הסכסוך בין הוריהם, אך לא תיארו לעצמן ששיעור כה גבוה של ילדים זקוק לטיפול. במהלך התכנית הניסיונית גיבשו עובדות מש"י רשימת מסגרות ציבוריות ומטפלים פרטיים מומלצים, והעבירו אותה להורי הילדים שאצלם זוהה צורך בטיפול. בנוסף, הן דיווחו כי הצליחו לשכנע הורים שהתנגדו בעבר לטיפול לשלוח את ילדיהם לטיפול. אחד האבות העיד על כך :

"אם עובדת מש"י לא הייתה ממליצה שהילד ילך לטיפול, אמא שלו בחיים לא הייתה מאשרת את זה. בזכות ההמלצה שלה, הילד הולך היום לטיפול..."

לפעמים, כאשר זוהה צורך בטיפול אצל מתבגרים, עובדת מש"י המליצה ישירות לנער או לנערה לפנות לטיפול. אחת הנערות סיפרה:

"המפגש עם עובדת מש"י עורר אצלי רצון לדבר עם פסיכולוג... יש מצבים שההורים לא דוחפים את הילד ללכת לטיפול, ובית הספר לא יודע שהוא צריך, וחשוב שהמערכת תיתן לילד את האופציה הזו."

10. דיון והמלצות

10.1 שיעור התיקים שהופנו למחלקת השיתוף לצורך הזמנת הילדים להשתתפות

על-פי התקנות, כל התיקים הרלוונטיים אמורים להיות מופנים למחלקת השיתוף לצורך הזמנת הילדים להשתתפות, למעט מקרים שהשופטים שוכנעו כי תיגרם לילד פגיעה העולה על הפגיעה שתיגרם לו אם לא יישמע. לפי התקנות, היה והוחלט שלא להפנות תיק מסוים, על השופט לנמק זאת במכתב למש"י. בפועל, הופנו רק חלק מן התיקים: 36% בירושלים ו-45% בחיפה, בלא שהתקבל נימוק לאי-הפניית התיקים אחרים. מראיונות העומק עם השופטים עולה כי לעתים לא הפנו תיקים למש"י משיקולים הנוגעים לטובתו של הילד, כדי לא להעמיס עליו מפגש עם גורם מקצועי נוסף או כדי לא לגרום להגברת הלחצים על הילדים הנתונים להסתה. סיבות אחרות שציינו השופטים אינן נוגעות לטובתו של הילד והנן משיקולים של חוסר תועלת להליך המשפטי ושל עומס בעבודתם של השופטים ומסיבות טכניות. ככל ששיעור הפניית התיקים למחלקת השיתוף יהיה גבוה יותר, כך שיעור גבוה יותר של ילדים יוכל לממש את זכות ההשתתפות שלו. לכן, חשוב לפעול להגדלת מספר התיקים המופנים ולמצוא דרכים להתגבר על החסמים להפניה.

10.2 שיעור ההשתתפות

כמחצית הילדים שהוזמנו (48%) מימשו את זכות ההשתתפות שלהם בהליך בית המשפט ונפגשו עם עובדות מש"י מטעם יחידת הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה. בעקבות שינויים שהוכנסו בהפעלת התכנית הניסיונית ובעקבות הסברה טובה יותר לכל הגורמים המעורבים, עלה שיעור זה באופן ניכר: מ-35% בשלב א' ל-59% בשלב ב'. לפני יישום התכנית הניסיונית לא היה ברור מה יהיה היקף ההשתתפות כשהיא וולונטרית. ממצאי המחקר מצביעים על היענות רחבה של ילדים להשתתפות. לא ברור אם ניתן להגדיל את שיעור ההשתתפות מעבר לשיעור שהושג בשלב ב' של התכנית הניסיונית, בלא לחייב אותה.

10.3 חששות והתנגדויות של ההורים להשתתפות הילדים

האפשרות שהילדים יהיו מעורבים בהליך המשפטי העלתה חשש בקרב חלק מן ההורים. אלה החזיקו בתפיסה המקובלת שעדיף לא לערב ילדים בסכסוך בין ההורים. מדיווח עובדות מש"י עלה כי אצל 58% מן הילדים עוררה ההזמנה להשתתפות חששות, ספקות או התנגדות של אחד ההורים לפחות. בקרב הילדים שהוריהם חששו או התנגדו, שיעור ההשתתפות בשלב א' של התכנית הניסיונית היה נמוך (14%). בעקבות ממצא זה הוחלט שעובדות מש"י יספקו להורים הסבר מלא יותר לגבי אופן ההשתתפות ושהשופטים ינסחו את ההזמנה של הילדים להשתתפות בלשון יותר מחייבת. בהמשך, לאחר ביצוע שינויים אלה, פחתו התנגדויות ההורים וחששותיהם, ומנגד, עלתה הנכונות של ההורים

לאפשר לילדים לבחור להשתתף חרף חששותיהם או התנגדותם. חשוב אפוא לתת הסבר מלא ומפורט להורים ולהתייחס לדאגותיהם על-מנת לאפשר לשיעור גבוה יותר של ילדים לממש את זכות ההשתתפות.

10.4 עיתוי ההזמנה להשתתפות

לשלב בהליך המשפטי שבו מוזמנים הילדים להשתתף יש חשיבות רבה. בחלק מן המקרים השופטים הזמינו את הילדים מוקדם מדי, למשל, לפני שההורים סיפרו לילדים על כוונתם להתגרש. כמו כן, כאשר התקיים המפגש עם הילד זמן רב לפני מתן החלטת בית המשפט, דברי הילדים עלולים היו להיות בלתי-רלוונטיים למצבם בעת קבלת ההחלטה. במהלך תקופת התכנית הניסיונית הופנתה תשומת לב לעיתוי ההזמנה, והשופטים הפעילו שיקול דעת רב יותר בנוגע למועד הזמנת הילדים.

10.5 שיעור הילדים שנשמעו ישירות בידי שופט

הציפייה של מעצבי התכנית הניסיונית הייתה שהילדים יפגשו עם עובדת מש"י על-מנת לקבל הסבר והכנה לזכות ההשתתפות, ושרוב הילדים יישמעו ישירות בידי שופט. בפועל, הרוב הגדול של הילדים שבחרו בהשתתפות העדיפו לשתף את עובדת מש"י, שהעבירה את דבריהם לשופט, ורק מיעוטם בחרו להישמע ישירות בידי השופט. חלקם חששו להיפגש עם שופט והעדיפו להימנע מכך או שלא ראו בכך צורך וסמכו על עובדת מש"י שתעביר את דבריהם לשופט כלשונם. ממצא זה עורר אכזבה בוועדת ההיגוי, משום שהנחת היסוד של התכנית הניסיונית הייתה שמימוש זכות ההשתתפות במיטבו הוא באמצעות מפגש ישיר של הילד עם השופט הדין בעניינו. לכן, ננקטו צעדים לעודד ילדים להיפגש עם שופטים. מאמצים אלה נשאו פרי, ושיעור הילדים שנפגשו עם שופטים עלה באופן ניכר.

זאת ועוד, עובדות מש"י והשופטים סבורים כי לא ניתן להגדיל את שיעור הילדים שנשמעו ישירות בידי שופטים בלא להפעיל לחץ על הילדים. כמו כן, הן סברו שאין צורך שכל הילדים יישמעו בידי שופטים, אלא רק ילדים שרוצים בכך, וכן, במקרים קיצוניים בהם השופט רואה בכך צורך.

10.6 תוכני ההשתתפות

לפני הפעלת התכנית הניסיונית לא היה ברור האם הילדים ירגישו בנוח לשוחח עם עובדות מש"י ועם השופטים, האם יהיו להם העדפות בנוגע לנושאי המחלוקת והאם הם יצליחו לבטא אותן במצב הזה. על-פי דיווח עובדות מש"י, רוב הילדים שהשתתפו הרגישו בנוח וביטאו עצמם בקלות, הן במפגשים עם עובדות מש"י והן במפגשים עם השופטים. רוב הילדים ביטאו עמדות בנושאים הנוגעים להם, כגון העדפותיהם בנוגע למקום מגוריהם. חלק גדול מן הילדים שיתפו ברגשות ובמחשבות משמעותיות כלליות שאינן קשורות ישירות לנושאי המחלוקת, בעיקר במפגש עם עובדות מש"י.

10.7 חשש להסתת הילדים בידי ההורים

חשש נוסף שהועלה לגבי שיתוף ילדים בהליכים משפטיים בבית המשפט לענייני משפחה היה שהם יבטאו עמדות שיוכתבו להם בידי אחד ההורים. בשל כך, הועלה חשש כי שמיעת הילדים לא תועיל להליך המשפטי, ואולי אף תפגע בילדים בכך שתעודד הסתה. על-פי התרשמות עובדות מש"י, כחמישית מהילדים שהשתתפו בהליך בית המשפט ביטאו עמדות מוכתבות. שיעור זה היה גבוה

במיוחד בקרב הילדים הצעירים ביותר - גילאי 6-8. חלק מעובדות השיתוף והשופטים תיאררו את המפגש עם ילדים מוסתים כחוויה רגשית קשה בעבורם, במיוחד בגלל הרגשת חוסר האונים ביכולתם לעזור לילדים. יש לעודד את העובדות ואת השופטים בזיהוי הסתה והשפעה מוגזמת של ההורים ולפעול בשיתוף עורכי הדין וההורים על-מנת למזער אותה. עם זאת, נראה שהתופעה תמשיך להוות מגבלה בשיתוף ילדים ושעבור חלק מן הילדים - שיתופם לא ישיג את מטרתו.

10.8 חסיון דברי הילדים מפני הוריהם

על-פי תקנות התכנית הניסיונית, תוכני ההשתתפות של הילדים נשמרים בחיסיון מלא, אלא אם כן הילדים אפשרו גילוי חלק מהדברים או כולם להוריהם. לפני הפעלתה של התכנית הניסיונית, לא היה ברור אם הילדים ירצו לשמור על חסיון דבריהם או שירצו לאפשר דיווח של דבריהם להוריהם. למעשה, רוב הילדים ביקשו לשמור את כל דבריהם או את חלקם בסוד. ניתן להסיק מנתונים אלה שלילדים יש עמדות נבדלות שהם רוצים לבטא ולא לשתף בכך את הוריהם. מימוש זכות ההשתתפות מהווה אפוא מענה לצורך זה. עם זאת, חשוב לציין כי מראיונות העומק עם ההורים עלה כי הסתרת הדברים גרמה לעתים למתחים בין הילדים להוריהם.

10.9 הסבר לילדים על עיקרי החלטת השופט

חלק בסיסי מזכות ההשתתפות של ילדים היא הזכות לדעת מה הוחלט בעניינם. ואכן, לפי התכנון, השופטים או עובדות מש"י אמורים היו להסביר לילדים את עיקרי החלטת בית המשפט, אלא אם השופטים לא ראו בכך צורך. בפועל, ברוב המקרים הילדים לא קיבלו מידע על ההחלטה, בעיקר משום שעובדות מש"י לרוב לא עודכנו לגבי ההחלטות, וכן, משום שתהליך העברת ההחלטות ליחידת הסיוע היה מסורבל. כמו כן, השופטים לא רואים צורך להעביר בעצמם הסבר על החלטתם. נראה שאפשר להתגבר על כך על-ידי העברת המידע לעובדות מש"י.

10.10 השפעת שיתוף הילדים במישור המשפטי

לדעת השופטים, שיתוף הילדים תרם להם במידע חדש או בהארת המקרים באור שונה, לגבי כמחצית הילדים שעמם נפגשו. כמו כן, בחלק קטן מהמקרים, גרמה ההשתתפות לשינוי בהליך המשפטי, כגון נסיגת אחד ההורים מהתביעה. בחלק מהמקרים סברו השופטים כי שיתופם של הילדים חיזק את כיוון ההחלטה המקורית, ובחלק קטן מהמקרים גרם שיתופו של הילד לשינוי ההחלטה המקורית בכיוון המותאם יותר לצורכי הילד. חשוב לציין כי במסגרת המחקר הנוכחי לא העמקנו בבחינת השפעת שיתופם של ילדים על ההחלטות שהתקבלו בעניינם.

10.11 השפעת שיתוף הילדים במישור הרגשי

במהלך הפעלת התכנית הניסיונית, התברר שהשיתוף תרם לילדים תרומה משמעותית במישור הרגשי, שכן הם קיבלו הזדמנות לבטא את רגשותיהם באווירה תומכת. להערכתן של עובדות מש"י, בחלק מהמקרים תרמה התערבות עובדת מש"י, הפסיכולוג או השופט לשיפור היחסים בין הילדים לבין אחד ההורים או שניהם. עובדות מש"י התבקשו להעריך את מידת התרומה של ההשתתפות לילדים. להערכתן, שני שלישים מהילדים נתרמו במידה רבה מאוד ובמידה רבה וכשליש מהילדים לא נתרמו

מכך. הילדים שהשתתפו הביעו שביעות רצון גבוהה מהשתתפותם. כשני שלישים אמרו כי ההשתתפות עזרה להם.

10.12 ילדים במצוקה נפשית: אבחון, הפניה לטיפול ופיתוח מענים

עובדות מש"י זיהו אצל מחצית הילדים מצוקה המצריכה טיפול נפשי. בחלק מן המקרים הן המליצו בפני ההורים על שירותים מתאימים. עובדות מש"י הביעו דאגה מן השכיחות הרבה של בעיות רגשיות בקרב הילדים שפגשו ודיווחו כי חסרים שירותים המתמחים בסיוע לילדים שהוריהם מתגרשים. לכן, רצוי למצוא דרכים נוספות לאבחון ילדים הזקוקים לטיפול נפשי על רקע הגירושין של הוריהם. רצוי גם לבחון דרכים נוספות להפניית ילדים אלה לשירותים מתאימים.

ממצאים אלה מבליטים את הצורך, בנוסף למענה הטיפולי קצר-המועד הניתן במחלקת השיתוף, בפיתוח מענים טיפוליים נוספים בקהילה. חשוב שמענים אלה יהיו זמינים ונגישים ומותאמים לצרכים הייחודיים של הילדים בהתאם לגילם, להתמשכות הסכסוך ולעוצמת העימות.

10.13 ילדים שחוו קשיים בהשתתפות

כאמור, הממצאים מראים שמרבית הילדים הרגישו בנוח במהלך ההשתתפות ונתרמו ממנה. עם זאת, אצל חלק מהילדים עוררה ההשתתפות קונפליקט בין הרצון לבטא את רגשותיהם ואת העדפותיהם בצורה חופשית לבין הרצון לרצות את ההורים ולהימנע מלפגוע בהם. בשלב ההזמנה, היו ילדים שלא הגיעו להשתתפות בגלל התנגדות הוריהם, ויש להניח שחלק מהם היו רוצים להשתתף. בעת המפגש, חלק מהילדים הביעו חוסר נוחות והפגינו מתח. כאמור, היו ילדים שהביעו דעות שהוכתבו להם בידי הוריהם, ויש להניח שהדבר העיקר עליהם. רוב הילדים העדיפו שעובדת מש"י תשמור חלק מן הדברים או את כולם בסוד, ולא תשתף בהם את ההורים, והדבר יצר תחושה לא נוחה אצל חלק מן ההורים שהקרינה אולי גם על הילדים. לפי דיווח עובדות מש"י והילדים, רוב הילדים נתרמו מן ההשתתפות, אך כשליש מהם לא נתרמו, וחלק מהם אף חוו קושי. אף-על-פי שמדובר רק במיעוט הילדים, יש להמשיך לתת את הדעת על דרכי העבודה עם ההורים ועם הילדים כדי לצמצם תופעות אלה.

10.14 תיאום בין עובדות מש"י לבין פקידי הסעד לסדרי דין

לעתים, מבקש השופט מפקיד הסעד לסדרי דין להכין תסקיר שיסייע לו בקבלת החלטה. לשם כך, פקיד הסעד נפגש עם בני המשפחה, לרבות הילדים, ומשוחח איתם על נושאים הדומים לאלה הנדונים בהשתתפות. בחלק מן המקרים נוצר אצל הילדים וההורים רושם של כפילות בין המפגש עם פקיד הסעד ועם עובדת מש"י. באשר לכך, מוסכם כי נחוץ תיאום טוב יותר בין פקידי הסעד לבין יחידות ההשתתפות.

ביבליוגרפיה

- אלדר-אבידן, ד'. 2003. **בנות ובנים בוגרים להורים גרושים: תפיסתם את מקומם של גירושי הוריהם בחייהם**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- אלדר-אבידן, ד'; ברנע, ח'. 2002. **ילדים וגירושין**. משרד החינוך המינהל הפדגוגי, השירות הפסיכולוגי-ייעוצי, גף תכניות סיוע ומניעה היחידה לחינוך מיני וחיי משפחה.
- אפק, א'. 2003. "הדין הישראלי, חקיקה ופסיקה, נספח ב'". בתוך: **דוח הוועדה לבחינת עקרונות היסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה**, בראשות השופטת סביונה רוטלוי. דוח ועדת המשנה בנושא הילד ומשפחתו. משרד המשפטים, מדינת ישראל.
- בן-אריה, א'; ציונית, י'; קמחי, מ'. (עורכים). 2007. **ילדים בישראל – שנתון סטטיסטי**. המועצה הלאומית לשלום הילד, ירושלים.
- בן-אריה, א'; ציונית, י'; בינסטוק-ריבלין, ז'. (עורכים). 2000. **ילדים בישראל – שנתון סטטיסטי**. המועצה הלאומית לשלום הילד, ירושלים.
- בן-אריה, א'; ציונית, י'. (עורכים). 1995. **ילדים בישראל – שנתון סטטיסטי**. המועצה הלאומית לשלום הילד, ירושלים.
- גוטליב, ד'. 2004. "תסמונת הניכור ההורי". **רפואה ומשפט** 31 : 106-116.
- גרינבאום, מ'. 2008. **משפחות במעבר. עבודה קבוצתית עם משפחות בגירושין**. אשלים.
- דולב, ט'; בן רבי, ד'; אלמוג, ש'; בנדור, א'. 2001. **דוח ישראל על יישום האמנה בדבר זכויות הילד**. מדינת ישראל, משרד המשפטים ומשרד החוץ הוגש לוועדת האו"ם לזכויות הילד. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל - המרכז לילדים ולנוער ובית-הספר למשפטים, אוניברסיטת חיפה.
- הקר, ד'. 2006. "הדרת ילדים בהליכי גירושין". **המשפט** 22 : 63-72.
- הרמל, י'; צור, ר'. 2007. "ילדים כקרבנות בהליכי פירוד וגירושין". בתוך: הורוביץ, ד'; בן יהודה, י'; חובב, מ'. (עורכים). **התעללות והזנחה של ילדים בישראל**. עמ' 889-909. הוצאת אשלים, ירושלים.
- לאופר, ח'; ברמן, א'. 2008. "שני בתים וגשר ביניהם – סדנאות להורים בהליכי פרידה וגירושין". **משפחה במשפט** כרך ב': 53-68.
- מורג, ת'. 2006. "פסיקת בתי המשפט שלאחר הצטרפות ישראל לאמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד - האמנם עידן חדש?" **המשפט** 22 : 21-32.
- משרד המשפטים. 2003. **הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה בראשות השופטת סביונה רוטלוי**. דוח ועדת המשנה בנושא הילד ומשפחתו. משרד המשפטים, מדינת ישראל.

שגיא-שורץ, א'; יואלס, ת'. 2008. "אימא, אבא, ומה איתי, אני זקוק לשניכם": עובדות, מיתוסים ותקוות". בתוך: **זוח הביניים של הוועדה לבחינת ההיבטים המשפטיים של האחריות ההורית בגירושין**, בראשות פרופ' דן שניט. עמ' 83-96. הוגש לשר המשפטים, פרופ' דניאל פרידמן.

שוז, ר'. 2009. "זכות הילד להשתתפות: בין תיאוריה לבין הלכה למעשה בבתי המשפט לענייני משפחה". **משפחה במשפט ב'**. עמ' 207-267.

Ahrons, C. R. 2007. "Family Ties After Divorce: Long Term Implications for Children". **Family Process** 46(1):53-65.

Ahrons, C.R. 1994. **The Good Divorce: Keeping Your Family Together When Your Marriage Comes Apart**. New York: Harper Perennial.

Amato, P.R. 1999. "The Post-divorce Society: How Divorce is Shaping the Family and Other Forms of Social Organization". In: Thompson, R.A. & Amato, P.R. (Eds.), **The Post-divorce Family: Children, Parenting and Society**. Pp. 161-190. Thousand Oaks, CA: Sage.

Amato, P.R. 2000. "The Consequences of Divorce for Adults and Children". **Journal of Marriage and the Family** 62:1,269-1,298.

Amato, P.R.; Keith, B. 1991. "Paternal Divorce and Adult Well-being: A Meta Analysis". **Journal of Marriage and the Family** 53:43-58.

Amato, P.R.; Afifi, T. D. 2006. "Feeling Caught between Parents: Adult Children's Relations with Parents and Subjective Well-Being". **Journal of Marriage and Family** 68 (1):222-235.

Ayoub, C.C.; Deutch, R.M.; Maraganore, A. 1999. "Emotional Distress in Children of High Conflict Divorce: The Impact of Marital Conflict and Violence". **Family and Conciliatory Courts Review** 37:297-314.

Bala, N. 2004. "Assessments for Post-Separation Parenting Disputes in Canada". **Family Court Review** 42(3):485-510.

Barnett, C.; Wilson, J.C. 2004. Children's "Wishes" in the Australian Family Court: Are They Wishful Thinking?". **Psychiatry, Psychology and Law** 11(1):73-78.

Blaisure, K.R.; Geasler, M.J. 2000. "The Divorce Education Intervention Model". **Family and Conciliation. Courts Review** 38:501-513.

Buchanan, C.M.; Maccoby, E.; Dornbusch, S.M. 1996. **Adolescents After Divorce**. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Burns, A.; Dunlop, R. 1999. "How Did You Feel About It? Children's Feelings About Their Parents' Divorce At The Time and Three and Ten Years Later". **Journal of Marriage and the Family** 31:19-35.

Butler, I.; Scanlan, L.; Robinson, M.; Douglas, G.; Murch, M. 2002. "Children's Involvement in their Parents' Divorce: Implications for Practice". **Children & Society** 16: 89-102.

Cashmore, J.; Bussey, K. 1996. "Judicial Perceptions of Child Witness Competence". **Law and Human Behavior** 20(3):313-334.

Cashmore, J.; Parkinson, P. 2007. "What Responsibility Do Courts Have to Hear Children's Voices?" **International Journal of Children's Rights** 15:43-60.

Chisholm, R. 2000. "Children's Participation in Family Court Litigation". A Paper Delivered at the International Society of Family Law, 10th World Conference, Brisbane, Australia, 9-13 July 2000.

Caruana, C. ; Parker, R. 2009. **Embedding Research in Practice: Research within Family Relationship Centers in Australia**. AFRC briefing ; no. 14. Retrieved January 13, 2010.
<http://www.aifs.gov.au/afrc/pubs/briefing/b14pdf/bp14.pdf>

Creegan, C.; Henderson, G.; King, C. 2006. **Getting it Right for Every Child. Children and Young People's Experiences of Advocacy Support and Participation in the Children's Hearings System - Big Words and Big Tables**. Scottish Executive, Edinburgh.

Crosby-Currie, C.A. 1996. "Children's Involvement in Contested Custody Cases: Practices and Experiences of Legal and Mental Health Professionals". **Law and Human Behavior** 20(3): 289-311.

Drake, B.; Jonson-Reid, M.; Sapokaite, L. 2006. "Reporting of Child Maltreatment: Does Participation in Other Public Sector Services Moderate the Likelihood of a Second Maltreatment Report?" **Child Abuse & Neglect** 30:1,201-1,226.

Douglas, G.; Murch M. 2001. "Taking Account of Children's Needs in Divorce". **Child & Family Law Quarterly** 14:55-75.

Emery, R.A. 1999. **Marriage, Divorce and Children's Adjustment** (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Family Law Council. 2004. **Pathways for Children: A Review of Children's Representation in Family Law**. Commonwealth of Australia 2004.

Feng, J.; Levine, M. 2005. "Factors Associated With Nurses' Intention to Report Child Abuse: A National Survey of Taiwanese Nurses". **Child Abuse & Neglect** 29:783-795.

Gottman, J.M.; Notarius, C.I. 2002. "Marital research in the 20th Century and a Research Agenda for the 21st Century". **Family Process** 41(2):159-197.

Hart, R. 1992. "Children's Participation: From Tokenism to Citizenship". **Innocenti Essays** no.4, UNICEF.

Huurre, T.; Junkkari, H.; Aro, H. 2006. "Long-term Psychosocial Effects of Parental Divorce. A Follow-up Study from Adolescence to Adulthood". **European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience** 256(4):256-263.

International Institute for Child Rights and Development (IICRD). 2007. **Hear the Child Interviews Kelowna Pilot Evaluation: May 2007. Meaningful Child Participation in Family Justice Processes**. Centre for Global Studies University of Victoria, Canada

International Institute for Child Rights and Development (IICRD). 2006. **Through the Eyes of Young People: Meaningful Child Participation in BC Family Court Processes**. Centre for Global Studies University of Victoria, Canada

LAWASIA Conference Brisbane: **Children and the Law: Issues in the Asia Pacific Region. Children and Children's Rights In the Context of Family Law**. By The Honorable Justice Alastair Nicholson AO RFD Chief Justice Family Court of Australia, 2003.

Law Council of Australia, Family Law Section 11th National Family Law Conference: **Beyond the Horizon**. State of Family Law & the Family Court of Australia 2004. Opening Address by The Honorable Diana Bryant Chief Justice Family Court of Australia.

Levi, B.H.; Brown, G.; Erb, C. 2006. "Reasonable Suspicion: A Pilot Study of Pediatric Residents". **Child Abuse & Neglect** 30:345-356.

Lowe, N.; Murch, M.; Bader, K.; Borkowski, R.M. 2002. **The Plan for the Child: Adoption or Long-Term Fostering**. BAAF.

MacDonald, A. 2008. "The Voice of the Child: Still a Faint Cry?" **Family Law** 38:(648-653).

Marshall, K.; Tisdall, E.K.M.; Cleland, A. 2002. "Voice of the Child" Under the Children (Scotland) Act 1995: Giving Due Regard to Children's Views in all Matters That Affect Them Volume 1 – Mapping Paper. Edinburgh: Scottish Executive Central Research Unit.

Mathews, B.; Bross, D.C. 2008. "Mandated Reporting is Still a Policy with Reason: Empirical Evidence and Philosophical Grounds". **Child Abuse & Neglect** 32:511-516.

McIntosh, J.; Deacon-Wood, H.B. 2003. "Group Interventions for Separated Parents in Entrenched Conflict: An Exploration of Evidence-based Frameworks". **Journal of Family Studies** 9:187–199.

McIntosh, J.; Long, C. 2003a. **Parent/Child Relationship Scale**. Children in Focus Research Project (unpublished).

McIntosh, J.; Long, C. 2003b. **Child/Parent Closeness Scale**. Children in Focus Research Project (unpublished).

McIntosh, J.; Long, C.; Maloney, L. 2004. "Child-Focused and Child-Inclusive Mediation: A Comparative Study of Outcomes". **Journal of Family Studies** 10(1): 87-95.

- Pam, A.; Pearson, J .1998. **Splitting Up: Enmeshment and Estrangement in the Process of Divorce**. New York: The Guilford Press.
- Parkinson, P.; Cashmore, J. 2008. **The Voice of a Child in Family Law Disputes**. Oxford ; New York : Oxford University Press Inc.
- Parkinson, P.; Cashmore, J.; Single, J. 2007. "Parents' and Children's Views on Talking to Judges in Parenting Disputes in Australia. *International Journal of Law*". **Policy and the Family** 21: 84–107.
- Pinsof, W.M. 2002. "The Death of 'Till Death Do Us Part': The Transformation of Pair-bonding in the 20th Century". **Family Process** 41(2):135-158.
- Pollet, S. L. 2008. "A Nationwide Survey of Mandatory Parent Education". **Family Court Review** 46(2):375-394.
- Pollet S.L. 2009. "A Nationwide Survey of Programs for Children of Divorcing and Separating Parents". **Family Court Review** 47(3):523-543.
- Pugh, G.; Selleck, R. 1996. **Listening To and Communicating With Young Children**. The Voice of the Child. London; Washington: Falmer Press.
- Reifman, A.; Villa, L.C.; Amans, J.A.; Rethinam, V.; Telesca, T.Y. 2001. "Children of Divorce in the 1990s: A Meta-analysis". **Journal of Divorce and Remarriage** 36 (1-2):27-36.
- Resetar, B.; Emery, R.E. 2008. "Children's Rights in European Legal Family Proceedings Different from Legal Theories". **Court Review** 46(1):65-77.
- Sanders, R.; Mace S. 2006. "Agency Policy and the Participation of Children and Young People in the Child Protection Process". **Child Abuse Review** 15:89-109.
- Smart, C.; Neale, B.; Wade, A. 2001. **The Changing Experience of Childhood, Families and Divorce**. MA: Blackwell Publishers Inc.
- Smith, A.B.; Taylor, N.J. 2003. **Rethinking Children's Involvement in Decision-Making after Parental Separation**. Children's Issues Centre, University of Otago, New Zealand. Paper presented at the Eighth Australian Institute of Family Studies Conference, *Steps Forward for Families: Research, Practice and Policy*, Melbourne, 12-14 February 2003.
- Smith, A.B.; Taylor, N.J.; Tapp, P. 2003. "Rethinking Children's Involvement in Decision-Making after Parental Separation". **Childhood** 10: 201-216.
- Stahl, R.. M. 2007. "Don't Forget About Me: Implementing Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of the Child". **Arizona Journal of International & Comparative Law** 24(3): 803-842.

Tapp, P. 2006. **Judges Are Human Too: Conversation Between the Judge and a Child as a Means of Giving Effect to Section 6 of the Care of Children Act 2004**. New Zealand Law Review 39. Legal Research Foundation Inc.

Taylor N.; Gollop, M. 2007. **Children Participation in Family Law Proceedings**. Research Report for the Childwatch International Children and the Law Study Group. Childwatch International Research Network.

Taylor, N.J.; Gollop, M.; Smith, A.B.; Tapp, P. 1999. **The Role of Counsel for the Child: Perspectives of Children, Young People and their Lawyers: Research Report**. Department for Courts, Wellington.

Taylor N.; Tapp, P.; Henaghan, M. 2007. "Respecting Children's Participation in Family Law Proceedings". **International Journal of Children's Rights** 15: 61–82.

Thoennes, N.; Pearson, J. 1999. "Parent Education in the Domestic Relations Court: A Multi-site Assessment". **Family and Conciliation Courts Review** 37(2):105–218.

Tisdall, E.K.M.; Bray, R.; Marshall, K.; Cleland, A. 2004. "Children's Participation in Family Law Proceedings: A Step Too Far or a Step Too Small?". **Journal of Social Welfare and Family Law** 26(1):17–33.

Walker, A.J. 2000. "Refracted Knowledge: Viewing Families Through the Prism of Social Science". **Journal of Marriage and the Family** 62(3):595-608.

Wallerstein, J.S. 1985. "The Overburdened Child: Some Long-term Consequences of Divorce". **Social Work** 30(2):116-123.

Wallerstein, J.S.; Blakeslee, S. 1989. **Second Chances: Men, Women and Children a Decade After the Divorce**. New York: Ticknor & Fields.

Wallerstein, J.S.; Kelly, J.B. 1980. **Surviving The Breakup: How Children and Parents Cope With Divorce**. New York: Basic Books.

Wallerstein, J.S.; Lewis, J.M.; Blakeslee, S. 2000. **The Unexpected Legacy of Divorce: A 25 Year Landmark Study**. New York: Hyperion.

Warshak, R.A. 2003. "Payoffs and Pitfalls of Listening to Children". **Family Relations** 52(4):272-284.

Zajac, R.; Gross, J.; Hayne, H. 2003. "Asked and Answered: Questioning Children in the Courtroom". **Psychiatry, Psychology and Law** 10(1):199-209.

נספח א': תקנות סדר הדין האזרחי (הוראת שעה), התשס"ח – 2007

בתוקף סמכותי לפי סעיפים 108 ו-109 לחוק בתי המשפט [נוסח משולב], התשמ"ד – 1984,²⁰ וסעיף 26(א) לחוק בית המשפט לענייני משפחה, התשנ"ה – 1995²¹ (להלן – החוק), אני מתקין תקנות אלה:

1. **הוספת פרק כ2** אחרי תקנה 258 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד - 1984²² (להלן – התקנות העיקריות), יבוא:

"פרק כ'2: השתתפות ילדים

הגדרות ופרשנות 258לג1. (א) בפרק זה –

"עובד יחידת הסיוע" – עובד סוציאלי או פסיכולוג מיחידת הסיוע שליד בית המשפט לענייני משפחה, אשר עבר הכשרה לשמיעת ילדים בבית המשפט.

(ב) הוראות תקנה 258א יחולו גם על פרק זה.

זכות הילד להישמע 258לג2. בית משפט הדין בתובענה בענייני משפחה כמשמעותם בסעיף 1(ג) לחוק, הנוגעים לילד, ייתן לילד הזדמנות להביע את רגשותיו, דעותיו ורצונותיו בעניין הנדון לפניו (להלן – שמיעת הילד) וייתן להם משקל ראוי בהחלטתו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הילד; אולם רשאי בית המשפט להחליט מנימוקים מיוחדים שיירשמו, כי ילד לא יישמע אם שוכנע כי מימוש זכותו של הילד להישמע תגרום לילד פגיעה העולה על הפגיעה שתיגרם לו משלילתה.

אופן שמיעת הילד וגילו 258לג3. (א) הילד ישמיע את דבריו לפני השופט הדין בעניין או עובד יחידת הסיוע בהתאם להוראות תקנות אלה.

(ב) בית המשפט ישמע ילד שגילו שש שנים לפחות, אולם רשאי בית המשפט לשמוע ילד שטרם מלאו לו שש שנים אם ראו לנכון לעשות כן, במקרה שבו אחיו הגדולים של הילד הוזמנו להשמיע את דברם, או מטעם אחר.

(ג) ילד יישמע בלא נוכחות הוריו או באי כוחם.

(ד) ילד יישמע ככל הניתן בנפרד מאחיו, ורשאי בית המשפט או עובד יחידת הסיוע, לפי הענין, להחליט על שמיעת מספר אחים יחדיו.

²⁰ ס"ח התשמ"ד, עמ' 198.

²¹ ס"ח התשנ"ה, עמ' 393.

²² ק"ת התשמ"ד, עמ' 2220.

<p>(א) החלטה על מתן הזדמנות לשמיעת הילד ועל השלב שבו יישמע הילד תינתן בקדם המשפט לפי תקנה 258א או במועד מאוחר יותר שיקבע בית המשפט; בית המשפט יסביר להורים את עיקרי הליך השמיעה ואת מטרותיו.</p>	4.4258ג.	<p>החלטה על שמיעת הילד</p>
<p>(ב) מבלי לגרוע מהוראת תקנת משנה (א), רשאי בית המשפט להחליט על שמיעת הילד שוב, בכל שלב של הדיון.</p>		
<p>החליט בית המשפט על שמיעת הילד, תישלח להוריו של הילד הזמנה לפגישה מקדימה ביחידת הסיוע בצירוף דברי הסבר המיועדים לילד ודברי הסבר המיועדים להוריו על הליך שמיעת הילד ועל מטרותיו; היו ההורים מיוצגים על-ידי עורך דין, יישלחו ההזמנה ודברי ההסבר לעורך הדין וזה יעבירם להורי הילד.</p>	.5258ג.	<p>הזמנת ההורים והילד</p>
<p>(א) הפגישה המקדימה עם הילד תיערך על-ידי עובד יחידת הסיוע ותתקיים עם הילד ביחידות, ככל האפשר.</p>	.6258ג.	<p>פגישה מקדימה ביחידת הסיוע</p>
<p>(ב) בפגישה יסביר עובד יחידת הסיוע לילד, באופן המותאם לגילו ולמידת בגרותו, על זכותו להישמע בפני השופט הדן בתיק או בפני עובד יחידת הסיוע לפי בחירתו של הילד, על מטרת השמיעה, אופן התנהלותה ועל כללי החסיון והגילוי שיחולו על הפגישה ועל השמיעה, לרבות לפי תקנה 258ג9; כן יסביר העובד לילד כי הוא רשאי לוותר על זכותו להישמע או לבחור להעביר את דבריו לשופט בכתב או באופן אחר באמצעות עובד יחידת הסיוע.</p>		
<p>בחר הילד להשמיע את דבריו לפני שופט, יהיו נוכחים בעת ההשמעה השופט ועובד יחידת הסיוע, ובהעדרו של עובד יחידת הסיוע – אדם נוסף מעובדי בית המשפט; בית המשפט ירשום את עיקרי דבריו של הילד.</p>	.7258ג.	<p>השמעת דברי הילד לפני שופט</p>
<p>בחר הילד להשמיע את דבריו לפני עובד יחידת הסיוע, יעביר העובד לבית המשפט תרשומת של הדברים שהילד ביקש למסור לבית המשפט, בצירוף התרשמותו המקצועית של העובד לגבי התנהגותו ומצבו של הילד בעת השמעת הדברים.</p>	.8258ג.	<p>השמעת דברי הילד לפני עובד יחידת הסיוע</p>

<p>התרשומת של בית המשפט או של עובד יחידת הסיוע, או הדברים שהילד ביקש למסור לבית המשפט, לפי הענין, כאמור בתקנות 258לג7, 258לג8 או 258לג6(ב), יישמרו בכספת בית המשפט ויהיו חסויים בפני כל אדם, למעט בית המשפט שלערעור; בית המשפט ששמע את הילד לא יפרט בהחלטתו את דברי הילד; אולם בית המשפט רשאי להחליט על גילוי הדברים שהשמיע הילד, כולם או חלקם, אם הילד הסכים לגילוי הדברים ובית המשפט מצא כי יהיה בגילוי כדי לקדם את טובת הילד.</p>	9.258לג	חסיון
<p>השמיע ילד את דבריו לפני השופט או לפני עובד יחידת הסיוע, יסביר השופט לילד במועד מתן ההחלטה או בסמוך לאחר מכן, במישרין או באמצעות עובד יחידת הסיוע, את עיקרי ההחלטה הנוגעים אליו, באופן מותאם לגילו ולמידת בגרותו זולת אם החליט בית המשפט שבנסיבות הענין אין צורך להזמין את הילד לשמוע את ההחלטה.</p>	10.258לג	הסבר ההחלטה לילד
<p>(א) הוגשה לבית המשפט תובענה לאישור הסכם לפי סעיף 3(ג) לחוק בעניינים האמורים בתקנה 258לג2, תשלח מזכירות בית המשפט להורי הילד דברי הסבר על חשיבות שמיעת הילד בעניינים שבהסכם הנוגעים אליו, לפני הבאת ההסכם לאישורו של בית המשפט; היו ההורים מיוצגים על-ידי עורך דין, יישלחו דברי ההסבר לעורך הדין וזה יעבירם להורי הילד.</p> <p>(ב) במעמד אישור ההסכם, יברר בית המשפט אם נשמע הילד ואם ראו בית המשפט כי יש צורך בשמיעת הילד, רשאי בית המשפט להפנות את הורי הילד ליחידת הסיוע, על-מנת שיינתנו להורים מידע והדרכה לגבי שמיעת הילד והדרכים לממשה.</p>	11.258לג	שמיעת ילד במסגרת אישור הסכם
<p>הגיש בן זוג בקשה ליישוב סכסוך לפי תקנה 258כ, רשאית יחידת הסיוע בהסכמת שני הוריו של הילד להזמין אותו להישמע בפניה בקשר לעניינים הנוגעים אליו בסכסוך; על דברי הילד יחולו הוראות החסיון החלות על דברים הנאמרים ביחידת הסיוע, לפי תקנה 258יט1(ב) ולפי סעיף 3א לצו בית המשפט לענייני משפחה (הקמת יחידות סיוע, דרכי פעולתן וסדרי עבודתן), התשנ"ו - 1996²³.</p>	12.258לג	בקשה ליישוב סכסוך

²³ ק"ית התשנ"ו, עמ' 1329 דניאל פרידמן, שר המשפטים (חמ 1778-3)

שמיעת
ילדים
בהליכים
אחרים

13258גל. אין באמור בתקנות אלה כדי לגרוע מסמכות בית המשפט לשמוע ילדים בכל הליך אחר המתנהל לפניהם, לפי כל דין." 2007

הודעה על בתי משפט

2. מנהל בתי המשפט רשאי לפרסם בהודעה ברשומות את בתי המשפט שבהם תתקיים שמיעת ילדים לפי פרק כ"ב בתקנות העיקריות בנוסחו בתקנה 1 לתקנות אלה.

תוקף

3. תוקפן של תקנות אלה לשנתיים מיום פרסומן.

התשס"ח () _____ (2007 _____)

נספח ב': דפי ההזמנה וההסבר על השתתפות ילדים

ב

מדינת ישראל
משרד הרווחה והשרותים החברתיים
האגף לשרותים אישיים וחברתיים
יחידות הסיוע שליד בתי המשפט לענייני משפחה

דף מידע לילדים ובני נוער שהוריהם בהליכי פרידה וגירוש

הורייך פנו לשופט בבית המשפט לענייני משפחה על מנת שיחליט בנושאים שקשורים גם אלייך.

בתקופה זו ילדים עלולים לחוש בלבול, דאגה, עצב ואולי פחד מפני העתיד. חשוב לשוחח עם ההורים, לשאול אותם שאלות ולספר מה מדאיג אתכם. יש ילדים שרוצים לשוחח עם מישהו אחר, אפילו עם השופט.

בית המשפט מבקש לברר אם אתה מעוניין לשוחח עם השופט או עם מישהו אחר ולספר על מחשבותייך, דעותייך או על רצונותייך.

עובדת סוציאלית מהמחלקה לשיתוף ילדים ביחידת הסיוע תפגוש אותך ותוכל לשמוע ממך אם ברצונך לשוחח על הדברים שחשובים לך.

חשוב לדעת:

אינך חייב לשוחח עם השופט או עם מישהו אחר. אם תחליט להשמיע את דעתך ורצונותיך תוכל לבקש לשמור על הדברים שתאמר בסוד.

ההחלטה של השופט לא תהיה תמיד על פי רצונך, הוא ינסה להחליט על פי מה שהכי טוב עבורך לאחר שישמע אותך.

אנחנו נזמין אותך לפגישה באמצעות הורייך, אולם אתה יכול לפנות אלינו ישירות:

במספר טלפון: 6548444 כדי לקבוע פגישה עם דורית אלון או רותי מוזס.

לשלוח מכתב בדואר לכתובת: יחידת הסיוע, בית הדפוס 12 ירושלים 95483

לכתוב מכתב בדואר האלקטרוני (אי מייל) לכתובת

dorita@molsa.gov.il

להתראות,

71

113 מות המחלקה לשרותים ילדים

דף מידע להורים

שמיעת ילדים בבית המשפט לענייני משפחה

בבית המשפט לענייני משפחה נדונה תובענה שהוגשה על ידכם הכוללת שאלות הנוגעות להסדרי המשמורת והסדרי הראייה של ילדיכם לאחר הפרידה והגירושין. כאשר ידון השופט בעניינכם הוא עשוי להציע לילדיכם להשמיע את דעתם ואת תחושותיהם לגבי המשמורת והסדרי הראייה הרצויים בעיניהם. לצורך הכנת ילדיכם לקראת שיתופם בתהליך הם יוזמנו לפגישה במחלקה לשיתוף ילדים שהיא חלק מיחידת הסיוע בבית המשפט. המחלקה מורכבת מעובדים סוציאליים ופסיכולוגים בעלי ידע וניסיון בתקשורת עם ילדים והם יבחנו יחד איתם את הדרך הטובה ביותר עבורם להישמע (ע"י השופט או ע"י גורם מתאים אחר).

מאחר ולהחלטות הנוגעות לתכנון ההורות לאחר פרידה וגירושין יש השלכות משמעותיות על רווחתם והתפתחותם של הילדים וקשריהם עם הוריהם, יש חשיבות לאפשר להם להשמיע את מחשבותיהם, את רגשותיהם ואת דעתם על מנת שיילקחו בחשבון. **מחקרים מראים כי ילדים שניתנה להם האפשרות להשמיע את דעתם ולתת ביטוי לרגשותיהם הרגישו שהדבר תרם ליכולתם להסתגל לשינוי שחל במשפחה.**

בנוסף, שמיעת הילדים הביאה לכך שלהורים ניתנה אפשרות להביא בחשבון דברים שחשובים במיוחד לילדים.

לאור האמור לעיל, בהתאם להחלטת השופט, תשלח אליכם בקרוב הזמנה לבוא עם ילדיכם למפגש היכרות ראשוני עם עובדת סוציאלית ביחידה לשיתוף ילדים. במפגש זה יוצגו לילד האפשרויות השונות שעומדות בפניו להשמיע את דעתו. הוא יוכל לבחור האם הוא מעוניין להשמיע את דבריו ובפני מי הוא ישמע. לנוחותכם מצורף דף הסבר עבור ילדיכם אותו אתם מתבקשים למסור בעיתוי שנראה לכם מתאים.

חשובה לנו הבנתכם, כי מדובר בזכותם של הילדים לתת ביטוי לדעתם ולרגשותיהם בנושאים הקשורים בהמשך חייהם וברווחתם העתידית. נודה לכם על שיתוף הפעולה.

בברורים ושאלות ניתן לפנות לעו"ס שושן בן-מאיר או אתי אופק
טלפון: 8660750 - 04 ביחידת הסיוע.